

Βιβλιοστάσιον

ΚΥΡΙΑΚΟΥ Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ, *Helleno-Russica ἤτοι Τεκμήρια τῆς πρώιμης νεοελληνικῆς γραμματείας περὶ τῆς Ρωσίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 389.

Ὅπως δηλώνει καὶ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου, ἐδῶ παρουσιάζονται ἑλληνικὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴν Ρωσία κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τὴν δημιουργία τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ Κράτους. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχουν δημοσιευθεῖ σὸ παρελθὸν καὶ ἐδῶ ἐπανεκδίδονται σὲ φωτοτυπία, ἀλλ' ὅμως προτάσσεται πολὺ ἐνημερωτικὴ εἰσαγωγή. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴν βάπτιση τῶν Ρώσων καὶ παρατίθεται ἔγγραφο πὸν εἶχαν δημοσιευθεῖ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Regel. Στὴν συνέχεια γίνεται ἀναφορὰ στὴν *Σύνοψιν*, δηλαδὴ τὴν Ἱστορία τῆς Ρωσίας τοῦ ἀρχιεπισκόπου Innozentij Giziel' καὶ δημοσιεύονται σὲ παράλληλες στήλες τὰ περιεχόμενα τοῦ ἔργου ἐπὶ τῇ βάσει δύο χειρογράφων. Ἐπεται ἡ περιγραφὴ τῶν περιεχομένων τῆς *Ἱστορίας τῆς Ρωσίας* τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου τοῦ Ἰβηρίτου (1669/1673) καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸ παρατίθενται κείμενα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν περίοδο τῶν ταραχῶν στὴν Ρωσία μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1605-1613. Ἐδῶ παρατίθεται κείμενο στὴν ρωσικὴ γλῶσσα καὶ παραλλήλως τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἑλληνικὴ. Αὐτὸ εἶχε προηγουμένως δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴν Ὀλγα Ἀλεξάνδροπούλου, ἡ ὁποία καὶ εἶχε ἐντεταμένως ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν Διονύσιο τὸν Ἰβηρίτη. Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ κείμενο ἔρχε-

ται ἓνα ἐκτενὲς κεφάλαιο μὲ τίτλο: «Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο - Τὸ Κρεμλίνο καὶ τὸ Πατριαρχεῖο Μόσχας (16ος αἰ.)», σὸ ὁποῖο δημοσιεύονται κείμενα σχετικὰ μὲ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου Βασιλεὺς στὸν Μέγα Δούκα τῆς Μόσχας Ἰβάν Γ' (1561), καὶ στὸν Ἰβάν Δ' τὸν Τρομερό, τὰ ὁποῖα καὶ καταδεικνύουν μίαν ἀναγνώριση σὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀρμοδιότητος νὰ ἀπονέμει ὑψηλοὺς τίτλους σὸς ἡγεμόνες τῆς Ρωσίας καὶ τοιουτοτρόπως νὰ τοὺς καθιστᾷ κατὰ κάποιον ἔμμεσο τρόπο ἐξουσιαστὲς τῆς χώρας. Κάτι παρόμοιο ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ἀπὸ ἀπλὴ Μητρόπολη τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σὲ αὐτόνομο Πατριαρχεῖο (1590). Αὐτὴ ἡ πράξη ἦταν συνέπεια τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως στὴν Μόσχα, ὅπου αὐτὸς ἐξαναγκάστηκε νὰ προβεῖ σὲ αὐτὴν τὴν ἐνέργεια, ἀλλὰ σὸ βάθος δηλώνει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξασφαλίσει τὸ Πατριαρχεῖο τὴν υποστήριξη τῆς κραταιᾶς τότε Ρωσίας. Ἀκολουθεῖ ἡ παράθεση τῆς ἐκτενοῦς Συνοδικῆς Πράξεως τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν ὁποία συντελεῖται αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση. Στὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνα ἐπισκέπτεται τὴν Ρωσία ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἐλασσῶνος Ἀρσένιος, ὁ ὁποῖος καὶ συνθέτει μίαν ἐκτενεστάτη ποιητικὴ ἐξιστόρηση τῶν ὅσων εἶδε καὶ ἔζησε στὴν Μόσχα. Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου ἐπιγράφεται «Ὁ πατριάρχης Μόσχας Νίκων (1652-1666) καὶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος»,

όπου παρατίθενται κείμενα σχετικά με την καταδίκη του Νίκωνος και την δημιουργία σχίσματος στην Ρωσική Ἐκκλησία. Στην καλά ἐνημερωμένη βιβλιογραφία πού παρατίθεται ἐδῶ θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ μνημονευθοῦν καί τὰ ἔργα: Μ. В. Зызыкинъ, Патриархъ Никонъ, его государственныя и каноническія идеи, Варшава, I (1931), II (1934), III (1938), лѣт С. К. Севастьянова, Материалы к «Летописи жизни и литературной деятельности патриарха Никона», Санкт-Петербург 2003. Τὰ ἐπόμενα δύο κεφάλαια περιλαμβάνουν τὴν δημοσίευση τῶν ἐξῆς ἐγγράφων: 1. Ἐκκλήση του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανασίου Πατελάρου τοῦ 1653 πρὸς τὸν τσάρο Ἀλέξιο Μιχαήλοβιτς Ρομάνοφ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. 2. Ἐγγραφο τῆς Μονῆς Ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους σχετικὸ μετὰ τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὸν Ἀρσένιο Σουχάνοφ 498 χειρογράφων ἀθωνικῆς προελεύσεως. 3. Πληροφορίες πού παρέσχε τὸ 1654 στὸν τσάρο Ἀλέξιο Μιχαήλοβιτς Ρομάνοφ Ἕλληνας κληρικός, ὁ ὁποῖος ζοῦσε στὴν Στοκχόλμη. 4. Γράμμα τοῦ Αὐτοκράτορος Πέτρου τοῦ Μεγάλου (23 Σεπτ. 1723) πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμία καὶ ἀπάντηση τοῦ Πατριάρχου. Στὸ τελευταῖο, ἐκτενὲς μάλιστα κεφάλαιο, δημοσιεύονται ἑλληνικὰ περιηγητικὰ καὶ ἄλλα κείμενα, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴν Ρωσία καὶ περιλαμβάνουν ἀξιόλογες περιγραφές τῆς. Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕνα πολῦτιμο βοήθημα γιὰ ἐκεῖνον πού θὰ ἠθελε νὰ ἀσχοληθεῖ μετὰ τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνορωσικῶν σχέσεων τῆς περιόδου πού αὐτὸ καλύπτει. Ὁ Κωνσταντῖνος Παπουλίδης ἔχει ἤδη παρουσιάσει ἕνα τεράστιο συγγραφικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸ θέμα τῶν ἑλληνορωσικῶν σχέσεων, ἡ δὲ βιβλιογραφικὴ του ἐνημέρωση

εἶναι πλήρης. Τώρα μετὰ τὴν συνεργασία τοῦ γιου του Κυριάκου Παπουλίδη προσφέρουν ἀπὸ κοινουῦ μία πολὺ ἀξιόλογη συλλογὴ χρησιμοτάτων κειμένων.

Αντώνιος-Αἰμίλιος Ν. Ταχιάος
Ὁμ. Καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς
Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Α. ΤΣΠΚΟΥ, *Θέματα Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. City Publish, Θεσσαλονίκη 2014, [σσ. 526].

Ὁ κ. Βασίλειος Τσίγκος εἶναι Καθηγητῆς τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος ἐπὶ δεκαπενταετία θεραπεύει ἐπιτυχῶς τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο τῆς *Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*.

Τὸ προσφάτως ἐκδοθὲν ὑπὸ τὸν ὄψιν ἄνω τίτλο συγγραμμά του ἀποτελεῖ προῖον ἐνδελεχοῦς ἔρευνας γιὰ μία ἐκ νέου παρουσίαση τῶν θεμάτων τῆς Ὁρθοδόξου Δογματικῆς. Τοῦτο ἐπιτάσσει ἡ ἀνάγκη ἀκριβέστερης ἀποσαφήνισης καὶ ἐρμηνείας τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου τῶν δογμάτων τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τους στὴ ζωὴ τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου-μέλους τῆς, ὁ ὁποῖος ὁλοὲν καὶ περισσότερο ἀντιμετωπίζει γλωσσικὴ δυσκολία προσέγγισης καὶ κατανόησης γενικὰ τῶν κειμενικῶν μαρτυριῶν. Μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ συγγραφέας ἐπιδιώκει ὀρθῶς νὰ σμικρύνει κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ἀπόσταση μεταξὺ τῆς ἐπιστημονικῆς-ἀκαδημαϊκῆς καὶ τῆς χαρισματικῆς-ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας πού ὑφίστατο μέχρι προτινός, λόγω τῆς ἀποξένωσης τῆς πρώτης ἀπὸ τὴν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἐμπειρία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τὸ *εὐσεβὲς φρόνημά* τῆς.

Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐξετάζονται, παρόλα ἡλὰ μετὰ βασικὰ θέματα τῆς Δογματικῆς,

πού συνδέονται διαχρονικά με τὸν τρόπο ζωῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, καὶ ἐπὶ πλέον δογματικὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ προηγούμενα σχετικὰ ἐγχειρίδια καὶ Δογματικῆς.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ συγγράμματος κατανέμεται σὲ ὀκτὼ θεματικὲς ἐνότητες, πού πλαισιώνονται με ἐκτενῆ Βιβλιογραφία καὶ σχετικὲς παραπομπές, ὅπου τοῦτο κρίνεται σκόπιμο.

Στὴν Α' Ἐνότητα (*“Περὶ Ὁρθοδόξου Δογματικῆς καὶ Δογμάτων”*, σ. 17-34) καθορίζεται γενικὰ ἀλλὰ καὶ με σαφήνεια τὸ περιεχόμενο ἀφ' ἐνὸς μὲν τῆς Δογματικῆς Θεολογίας καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν ὀρθῶν δογμάτων πού διατυπώνουν καὶ ἐν ταυτῷ ὀριοθετοῦν πληρέστερα τὴν πίστη καὶ ἐμπειρία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Στὴ Β' Ἐνότητα (*“Θεολογικὲς προϋποθέσεις καὶ ἐρμηνευτικὰ κριτήρια τῆς Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας”*, σ. 35-52) ἐπιτίθενται συστηματικὰ τὰ θέματα τῆς Δογματικῆς με βάση ἕξι συγκεκριμένες θεολογικὲς προϋποθέσεις καὶ ἐρμηνευτικὰ κριτήρια, βιβλικῶς καὶ πατερικῶς τεκμηριωμένα, ἐνῶ παράλληλα λαμβάνεται ὑπ' ὄψη τὸ περιορθεῖν θεολογικὸ, ἐκκλησιαστικὸ, ἱστορικὸ καὶ πολιτιστικὸ κλίμα τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς.

Στὴ Γ' Ἐνότητα (*“Οἱ θεοφάνειες ὡς πηγὴ Θεογνωσίας”*, σ. 53-70) παρουσιάζονται οἱ θεοφάνειες ὡς ἡ ἀσφαλέστερη προϋπόθεση ἐρμηνείας τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας μας γιὰ τὴ γνώση τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀποκάλυψή του στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία, ὅπως αὐτὲς καταγράφονται ἀύθεντικὰ ἀπὸ τοὺς θεοφόρους Πατέρες στὴ χριστοκεντρικὴ διδασκαλία τους.

Στὴ Δ' Ἐνότητα (*“Τριαδολογία”*, σ. 71-141) διασαφηνίζεται ἀρχικὰ ἡ ἔννοια τῶν θεολογικῶν ὄρων *“κίνησις”* καὶ *“περιχώ-*

ρησις” στὴν τριαδικὴ θεότητα καὶ στὴ συνέχεια ἐκτίθενται ἡ περὶ Ἁγίας Τριάδος διδασκαλία τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τῶν Καππαδοκῶν πατέρων, τοῦ Ἰω. Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, με τὴν ὁποία περιφρουροῦν τὴν ἐνότητα τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἑτερότητα τῶν τριῶν ὑποστάσεων. Προσέτι, γίνεται καὶ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴ διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ.

Στὴν Ε' Ἐνότητα (*“Χριστολογία”*, σ. 143-219) ἐξετάζεται τὸ περιεχόμενο τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος, στὰ πλαίσια τῶν δογματικῶν διατυπώσεων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Οἱ ἐπιμέρους πτυχές τοῦ σχετικὰ με τὴν καθ' ὑπόστασιν ἕνωση τῶν δύο φύσεων καὶ τὴν περιχώρησή τους στὸ πρόσωπο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου, τοῦ Χριστοῦ, τῶν δύο θελήσεων καὶ τῶν δύο ἐνεργειῶν του, ἀναπτύσσονται καὶ ἐμπλουτίζονται ἀπὸ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ, ἀλλὰ ἀποκοῦν πληρότητα στὴ θεολογία τοῦ Ἰω. Δαμασκηνοῦ. Συναφῶς ἐξετάζεται ἡ χριστολογικὴ καὶ σωτηριολογικὴ σημασία τοῦ ὄρου *“Θεοτόκος”*.

Στὴν ΣΤ' Ἐνότητα (*“Ἀνθρωπος: Ἀπὸ τὴ δημιουργία στὴ θέωση”*, σ. 221-314) ἀναπτύσσονται διεξοδικὰ θέματα σχετικὰ με τὴ δημιουργία καὶ πτώση τοῦ ἀνθρώπου, τὸ Μυστήριο τῆς ἐν Χριστῷ Οἰκονομίας, τὸν ἐν Χριστῷ καινὸ ἀνθρώπο καὶ τὴ σωτηρία του, τὴν παγκοσμιότητα τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας καὶ τὴν κοινωνία τῆς θεώσεως. Τὰ θέματα αὐτὰ ἐντάσσονται στὰ πλαίσια τῆς Ἀνθρωπολογίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπου ὁ ἀνθρώπος, σύμφωνα με τὴν περὶ δημιουργίας βιβλικὴ μαρτυρία, ἀποτελεῖ ψυχοσωματικὴ ἐνότητα.

Στὴν Ζ' Ἐνότητα (*“Ἐκκλησιολογία”*, σ. 315-460) ἐρευνῶνται λεπτομερῶς ἐκκλησιολογικῆς φύσεως θέματα, ὁ ὀρθὸς τρόπος προσέγγισης καὶ ἐρμηνείας τῶν ὁποῖ-

ων όριοθετείται έντός τής Χριστοκεντρικής Έκκλησιολογίας. Αυτό άφοροϋν στην άρχή και την έν Χριστῶ φανέρωση τής Έκκλησίας, στην Έκκλησία ως *σῶμα Χριστοϋ*, καθώς επίσης στα χαρίσματα και τους θεσμούς τής Έκκλησίας, στις ιδιότητες και τά ίερά της μυστήρια.

Στήν Η' Ένόττητα ("Έσχατα", σ. 461-510) αναλύονται έσχατολογικά θέματα, όπως ό έν Χριστῶ άνθρωπος και ό άνακαινισμός τής κτίσεως, ή πορεία τής Έκκλησίας έντός τής ιστορίας και ή πρόγευση τών έσχάτων, ή έσχατολογική τελείωση και ή *ζωή τοϋ μέλλοντος αιώνας*. Η περιγραφή τους έντάσσεται στα πλαίσια τής συνύπαρξης ανθρώπου και κόσμου σέ μία άκατάλυτη σχέση. Διότι, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ό συγγραφέας, στόν «άνθρωπο είκονίζεται και άνακεφαλιώνεται πλήρως όλόκληρος ό κόσμος. Ο άνθρωπος ως «μικρόκοσμος» έχει τή δυνατότητα νά έκφράζει, νά συνοψίζει και νά περιχωρεί τήν καθολικότητα όλου τοϋ κόσμου» (σ. 461).

Άπό τή μελέτη τοϋ περιεχομένου τοϋ ως άνω συγγράμματος διαπιστώνεται ότι ό συγγραφέας του:

– Προωτοτυπεί μεταξϋ άλλων στόν ιδιαίτερο τρόπο προσέγγισης και παρουσίασης τών δογματικών θεμάτων πού έρευνά, στο ύφος έκφορās και διατύπωσής τους και στόν περαιτέρω έμπλουτισμό τοϋ θεματικού τους περιεχομένου. Πρόκειται για στοιχεία πού τó διαφοροποιοϋν αισθητά από προγενέστερα αντίστοιχα έγχειρίδια Δογματικής. Και τοϋτο, διότι στην έρευνά του έπιχειρεί μία διαφορετική θεολογική θεώρηση τών θεμάτων αυτών, ή όποία δέν άφίσταται άσφαλως από τήν όρθόδοξη έρμηνεία τών δογμάτων τής Έκκλησίας, άπτεται όμως περισσότερο τών συγχρόνων προβληματισμών τών μελῶν τής έκκλησια-

στικής κοινότητας. Προχωρεί δηλαδή πέρα από τή θεωρητική αναδίφηση τοϋ θεολογικού περιεχομένου τους, δίδοντας έμφαση στο βιωματικό χαρακτήρα τους και στην πρακτική έφαρμογή τους στόν τρόπο ζωής τοϋ ανθρώπου τής έποχής μας, έπικαιροποιώντας τα.

– Άποτυπώνει τó προσωπικό του στίγμα στην εξέταση, έκτός τών βασικών θεολογικών ένότητων τής Δογματικής, ήτοι τής Τριαδολογίας, τής Χριστολογίας και τής Έκκλησιολογίας, και άλλων έπί μέρους δογματικών θεμάτων, τά όποια άφοροϋν στην Πνευματολογία, στη διδασκαλία περι τής Θεοτόκου, τοϋ ανθρώπου, τών ίερῶν μυστηρίων και τών έσχάτων, άναδεικνύοντας τή σημασία τους στη Δογματική Θεολογία τής Όρθοδόξου Έκκλησίας.

– Αναπτύσσει μία ξεχωριστή δυναμική στο θεολογικό του λόγο, καθώς ή πορεία του στη μακραιώνη δογματική παράδοση τής Έκκλησίας, προχωρεί πιδ πέρα από τó έργο τοϋ κορυφαίου δοματολόγου Ίω. Δαμασκηνοϋ, όπου καταλήγουν κάποιες παλαιότερες Δογματικές. Τόν προεκτείνει δηλαδή ως τή διδασκαλία τοϋ άγίου Γρηγορίου τοϋ Παλαμά, άκόμη δέ και νεότερων και συγχρόνων άγίων, έμπλουτίζοντας τον έτσι με ευρύτερο χρονικά και λιγότερο γνωστό δογματικό περιεχόμενο, πού άνιχνεύει σ' αυτή και, ως άπολύτως στοιχιζόμενο με τήν προϋπάρχουσα ήδη όρθόδοξη δογματική παράδοση και διαχρονική συνείδηση, καταγράφει στη μελέτη του.

– Διερευνά σέ ειδικό κεφάλαιο, τó όποιο έντάσσει συμπληρωματικά στόν θεματικό κορμό τής Δογματικής, «τίς θεολογικές προϋποθέσεις και τά έρμηνευτικά κριτήρια τής Όρθοδόξου Δογματικής», πού κρίνονται άπαραίτητα για τή συστηματική παρουσίαση τών θεμάτων της. Προσέτι χρη-

σιμοποιεί για πρώτη φορά σὲ αὐτὸ τὸ βαθμὸ, ὀρθῶς πράττοντας, πολυποίκιλα κείμενα λειτουργικὰ καὶ ὑμνολογικά, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἐπισημαίνει εὐστοχα, «ὡς μοναδικῆς θεολογικῆς σημασίας καὶ ὑψηλῆς αἰσθητικῆς μνημεῖα λόγου καὶ τέχνης ζωντανέουν καὶ ἀνανεώνουν σὲ διαρκῆ καὶ ἀδιάστατο παρὸν τῆς δογματικῆς συνείδησης, “τὸ εὐσεβὲς φρόνημα τῆς Ἐκκλησίας” στὴν ἀδιάκοπη ζωὴ τῆς λατρεύουσας κοινότητάς της» (σ. 26).

– Ἀκολουθεῖ μεθοδικὸ τρόπο στὴν πραγμάτευση τῶν θεμάτων του, χειρίζεται μὲ σαφήνεια καὶ ἐνάργεια τὸ θεολογικο-ἐπιστημονικὸ τοῦ λόγου, ἐνῶ ἡ γλῶσσα τῶν κειμένων του εἶναι ὁμαλή, καλλιπῆς καὶ εὐληπτή, ἡ δὲ ἔκδοσή του ἐπιμελημένη καὶ λίαν καλαισθητή.

Λαμβανομένων ὑπ’ ὄψη τῶν ἀνωτέρω διαπιστώσεων, φρονῶ ὅτι τὸ συγγραφικὸ ἔγγραφο τοῦ κ. Β. Τσίγκου, ἐνὸς σχετικῶς νέου συναδέλφου, νὰ παρουσιάσει ἕνα ὀλοκληρωμένο ἔγχειριδίον Δογματικῆς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν διδακτικῶν ἀναγκῶν τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογίας, καὶ ὅχι μόνον αὐτῶν, κρίνεται ἐπιτυχὲς καὶ συνελπῶς ἄξιο ἐπαίνου. Ἐκεῖνο, ὡστόσο, ποῦ ἐξαίρει ἰδιαίτερος τὴν ἔρευνά του στὴν παρούσα μελέτη –ὅπως ἄλλωστε καὶ σὲ ἄλλες μελέτες του, ἤδη δημοσιευμένες,– εἶναι ἡ ἐπιτυχὴς προσπάθειά του νὰ συνδέσει ἄρρηκτα τὴν Δογματικὴν μὲ τὴν βιβλικὴν μαρτυρίαν καὶ τὴν πατερικὴν παράδοσιν, τὴν θεωρίαν μὲ τὴν λειτουργικὴν πράξιν καὶ τὸ ἦθος τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, θεωρεῖται ἄκρως θετικὴ ἡ προσφορά του στὸν κλάδον τῆς Ὀρθόδοξου Δογματικῆς καὶ εὐρύτερα στὸ πεδίον τῶν Συστηματικῶν Θεολογικῶν Σπουδῶν.

Σταῦρος Ε. Καλαντζάκης
Ὁμ. Καθηγητῆς
τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΑΣ. ΣΤΟΛΙΚΑ, *Ἡ ποινικὴ μεταχείρισις τοῦ Κατωτέρου Ἱεροῦ Κλήρου κατὰ τὸ Ὀρθόδοξον Κανονικὸν Δίκαιον*, Ἀθήνα, ἐκδ. Παρησία, 2014, 337 σελ.

Ἡ πλούσια θεματικὴ τοῦ βιβλίου καλύπτει ἐπαρκῶς τὸ μεγάλο κενό, τὸ ὁποῖον παρουσιαζόταν στὸν χῶρον τοῦ θεσμικῶς λεγόμενου (καὶ κάπως ἄστοχα ὀνομαζόμενου καὶ εὐρέως διαδεδομένου ἐν χρήσει σήμερον ὄρου) «κατωτέρου» Ἱεροῦ Κλήρου. Εἰδικότερα, τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ πόνημα ἀναδεικνύει ἐξαντλητικὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὸν «χειροθετηθέντα» καὶ μὴ «χειροτονηθέντα» Ἱερόν Κλήρον, ὁ ὁποῖος, γιὰ τὸν λόγο ἀκριβῶς αὐτό, ἀνήκει στὴν τάξιν τῶν λαϊκῶν, καθὼς καὶ μὲ τὴν κανονικὴν καὶ ἐπιτιμακὴν μεταχείρισίν του ἀπὸ τοὺς Ἱεροῦς Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας συνόλης τῆς Α΄ χιλιετίας.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα ἱστορικὰ βήματα τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν ἡ ἀποκαλυφθεῖσα πίστις στὴν διδασκαλίαν τοῦ Θεανθρώπου ἄρχισε νὰ κραταιώνεται καὶ νὰ ἐξαπλώνεται ὄλοκα καὶ περισσότερον, προέκυψε στοὺς κόλπους τοῦ Ἐκκλησιακοῦ σώματος ἡ σαφὴς λειτουργικὴ καὶ ἐκκλησιακὰ δομικὴ διάκρισις χειροτονηθέντος καὶ χειροθετηθέντος Ἱεροῦ Κλήρου, μὲ σκοπὸν τὴν ἄμεση ἐπίλυση τῶν ἐκάστοτε παρουσιαζόμενων ποικιλομορφῶν προβλημάτων, καθὼς καὶ τὴν καλύτερην διοργάνωσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ τὴν εὐρυθμὴν λειτουργίαν καὶ ζωὴν ἐν γένει τοῦ Ἐκκλησιακοῦ σώματος.

Ἡ ἐργασία ἀπαντᾷ πρωτίστως σὲ ἕνα ἄξονικὸν καὶ ἱστορικὸν καίριον ἐρώτημα: πῶς δραστηριοποιοῦνται τὰ χαρίσματα στὴν λειτουργίαν τοῦ Ἐκκλησιακοῦ σώματος καὶ πῶς αὐτά, ὅταν κληροῦνται (ἐξ οὗ καὶ ὁ καθιερωμένος εἰδικὸς ὄρος Κληρὸς), ἐνσαρκώνονται ὡς διακριτὰ ὑπουργήματα

και λειτουργήματα. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ἐρώτημα ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ λειτουργία τῶν χαρισμάτων στὸ Σῶμα τῆς Ἐκκλησίας.

Πράγματι, τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο τῆς Ἱστορίας ὡς Σῶμα καὶ ὡς ἀνοιχτὴ πραγματικότητα, ὅπου καλοῦνται νὰ μετάσχουν ἀδιακρίτως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, φανερῶνει ὅτι ἀναστέλλει μόνη τῆς καὶ ἠθελημένα ἀποκατακρίθρια ὁμοιομορφίας, ἀναλογίας μὲ τὸν πτωτικὸ κόσμο, ἐπιφανειακῆς τακτοποίησης, ὀργανωτικῆς ἀποτελεσματικότητας, κττ., πὺ διακρίνουν τοὺς ἐγκόσμιοις ὀργανισμοὺς καὶ τοὺς διανθρώπινους θεοσμούς. Ἀναλαμβάνοντας τὸν κόσμον στὸ Σῶμα τῆς μέ/μετὰ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ, εἶχε πλήρως τὴν συνείδηση τοῦ διακυβεύματος γιὰ ἀλλοιώσεις, ἀλλοτριώσεις, παραχαράξεις καὶ διολισθήσεις, πὺ θὰ τῆς προκαλοῦνταν ἀπὸ τὴν πρόσληψη αὐτῆ. Ἦταν ἐλεύθερη ἡ ἐπιλογή τῆς καὶ τὴν ὑφίσταται καθημερινὰ καὶ ἐκούσια στὸ Σῶμα τῆς γιὰ λόγους σαφῶς σωτηριολογικούς. Δὲν ἀποθαροῦνται, ὁμῶς, ἀπὸ τίς ἀρνητικῆς συνέπειες αὐτοῦ τοῦ συμφυροῦ. Διαθέτει ἓνα ἀποκαλυπτικὸ, ἐσχατολογικὸ καὶ ὄντολογικὸ ἀπόθεμα, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ χαράσσει πορεία μέσα στὸ ἀδιέξοδο τοῦ πτωτικοῦ κτιστοῦ, ἀκριβῶς γιὰ τὴν θέλει νὰ ὀδηγήσει τὸν ἄνθρωπον καὶ σύνολη τὴ δημιουργία στὸ ἐπέκεινα αὐτοῦ τοῦ πτωτικοῦ κτιστοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία πάντοτε, σὴν ἀπρόσωπη ὁμοιομορφοποίηση τῶν ἀνθρώπων, κατέφρασκε καὶ πλειοδοτοῦσε τὴν ἐτερότητα τῶν χαρισμάτων, ἀναπτυσσόταν μέσα ἀπὸ τὴν διαφορικότητα τῶν προσώπων καὶ συνίστατο ὡς Σῶμα ἐκεῖ πὺ κοινωνοῦσαν χαρισματικά οἱ ἐτερότητες. Ἡ Ἐκκλησία δὲν γνωρίζει σὴν ζωὴ τῆς λέξεις πὺ νὰ ἀπηχοῦν βαθύτερες ὑπαρξιακῆς καταστά-

σεις, ὅπως μαζοποίηση, ἀπρόσωπη συσπείρωση, ὀργανωσιακὸ συσχηματισμὸ, ἐξουσιαστικὴ σχέση, ἀξιοματικὴ ὑποβάθμιση, ὁμοιομορφοποίηση, καταναγκασμὸ, ἐξαρτήσεις καὶ ἐπιδράσεις πυραμιδοειδῶν σχέσεων, κττ. Ἔχει ἄλλες ἀφετηρίες, ἄλλη πορεία καὶ ἄλλες προοπτικῆς. Αὐτὸ καταφαίνεται καὶ καταφάσκειται στὸ γεγονός τοῦ ὅτι ἡ Ἐκκλησία συνίσταται πολυχαρισματικά καὶ ὄχι μονοχαρισματικά σὲ Σῶμα.

Ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀφετηρία τῆς, τὸν 1ο αἰῶνα, ὅπως μᾶς τὸ διασώζει ὁ ἅγ. Ἰππόλυτος Ρώμης (τέλη 2ου-ἀρχές 3ου αἰῶνα), ἡ Ἐκκλησία διέκρινε τέσσερα χαρίσματα καὶ τὰ θεωροῦσε ὡς ἀπὸ κοινοῦ συστατικὰ χαρίσματα-στοιχεῖα τοῦ Ἐκκλησιακοῦ σώματος, τῆς Τοπικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἐπιγράφησε σωστὰ νὰ λέγεται σήμερον. Αὐτὰ τὰ συστατικὰ χαρίσματα ἦταν: ὁ ἐπίσκοπος, οἱ πρεσβύτεροι, οἱ διάκονοι, οἱ λαϊκοί, ἀπαρτίζοντας καὶ τὰ τέσσερα χαρίσματα, ἀδιάτμητα, τὸν «λαὸ τοῦ Θεοῦ». Ἡ σχέση τους ἦταν καθαρὰ σχέση κοινωνίας καὶ ἀλληλοπεριχώρησης, καὶ ὄχι, ὅπως ἡ μεταγενέστερα εἰσαγόμενη ἱεραρχικὴ διαβάθμιση, σχέση ἱεραρχικὴ καὶ, κατ' ἐπέκταση, σχέση πυραμιδοειδῆ καὶ ἐξουσιαστικῆς. Ἡ ἐργασία αὐτῆ ἔχει μεταξὺ ἄλλων στόχο νὰ παρουσιάσει τὴν δομὴ σχέσης τῶν τεσσάρων χαρισμάτων ὡς συστατικῶν στοιχείων τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, μαζὶ μὲ τὰ παράπλευρα λειτουργικὰ χαρίσματα, πὺ συνιστοῦν τὸν κλῆρον τοὺς κόλπους τοῦ συστατικοῦ χαρίσματος τῶν λαϊκῶν, καὶ κυρίως νὰ καταδείξει τίς συνέπειες σὴν σύγχρονη ἐκκλησιαστικὴ πραγματικότητα, πὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν καταστρατήγηση τῆς διαχρονικῆς πρακτικῆς τῆς ἀποτυπωμένης στὸ περίφημον πατερικὸ ἔργον «Ἀποστολικὴ Παράδοσις» τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης, ὅπως αὐτὸ ἀποκαταστάθηκε πρόσφατα μέσα ἀπὸ τίς γενόμε-

νες κριτικές εκδόσεις¹, και επαναλαμβανόμενα επικυρωμένης από τους Ίερούς Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας διὰ μέσου τῶν αἰώνων, τὴν παραχάραξη, τὴν ἠθελήμενη ἢ ἀθέλητη, τοῦ πατερικοῦ ἥθους καὶ τὴν ἀντικατάστασή του μὲ πρακτικές πού δὲν ἔχουν νὰ κάνουν οὔτε μὲ τὴν Ἐκκλησία, οὔτε μὲ αὐτὸ πού ἡ ἴδια ἐπαγγέλλεται...

Βάση ἔρηννας καὶ μελέτης τοῦ παρόντος ἔργου ἀπετέλεσαν, κατὰ τὸν συγγραφέα, οἱ συνολικὰ ἐπτακόσιοι ἐβδομήκοντα (770) Ἱεροὶ Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας (Ἀποστολικοί, Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ Ἁγίων Πατέρων), ἐξετάζονται δὲ σὺν ἀνά χειρὸς μελέτημα, οἱ (τουλάχιστον) δεκα-πέντε διαφορετικὲς κατηγορίες-τάξεις τοῦ χειροθετηθέντος ἱεροῦ κλήρου, ἦτοι:

1. τῶν Ἀναγνώστων,
2. τῶν Ψαλτῶν,
3. τῶν «Διακονισσῶν»,
4. τῶν Χηρῶν,
5. τῶν Ὑποδιακόνων,
6. τῶν Θυρωρῶν ἢ Πυλωρῶν,
7. τῶν Ὁμολογητῶν,
8. τῶν Παρθένων,
9. τῶν Ἐφορμιστῶν,
10. τῶν «Ἀκολούθων» ἢ, καλύτερα, ὅπως θὰ φανεῖ στὴν συνέχεια, τῶν Ἀκωλύτων,
11. τῶν Ὁστιάριων,
12. τῶν Οἰκονόμων,
13. τῶν Ἐκδίκων,
14. τῶν Παραμοναρίων καὶ
15. τῶν Νεωκόρων.

1. Βλ. Hippolyte de Rome, *La tradition apostolique*, S. C., n° 11 bis, Παρίσι, Le Cerf, 1984, 149 σελ., καὶ B. Botte, *La Tradition apostolique de Saint Hippolyte (Essai de reconstitution)*, Münster, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, LQF-Band 39, 1989, 132 σελ.

Μνεΐα, ἐπίσης, γίνεται καὶ σὲ ἀναφορὲς Κανονολόγων, σύγχρονων καὶ παλαιότερων, ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος, ἀναπτύσσονται δὲ ὡσαύτως καὶ νομικὲς προεκτάσεις ἐπὶ τῶν θιγομένων θεμάτων σὲ εἰδικὸ Κεφάλαιο.

Μία, ἔστω καὶ ἀπλή, ἀναδρομὴ στὸ κείμενο τῶν Ἱερῶν Κανόνων πείθει πάντοτε καὶ πάντα τὸν καλόπιστο καὶ ἱκανὸ ἐρευνητὴ, ὅτι στὴν ἔννοια τοῦ ὄρου «κληρικὸς» δὲν περιλαμβάνονται μόνον οἱ διὰ τῆς χειροτονίας κατέχοντες ἓνα ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς τρεῖς βαθμοὺς-χαρίσματα τῆς Ἱερωσύνης, δηλαδὴ τοῦ Ἐπισκόπου, τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ τοῦ Διακόνου, ἀλλὰ καὶ κάποιοι ἄλλοι μὲ δίοδο προσέγγισης σὲ αὐτοὺς τὴν ἐπισκοπικὴ χειροθεσία, ἄν και, οὐσιαστικά, παραμένουν στὸ ἀφετηριακὸ τους συστατικὸ χάρισμα, σὲ αὐτὸ τῶν λαϊκῶν.

Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ διατύπωση τοῦ γράμματος τῶν Ἱερῶν Κανόνων ρητὰ κατονομάζει, πλὴν τῶν ἱερωμένων Κληρικῶν, καὶ ὀρισμένη κατηγορία ἄλλων κληρικῶν, ἢ ὁποία ἀναφέρεται σὲ αὐτοὺς εἴτε ὡς «λοιποὺς κληρικούς», εἴτε ὡς «ὄλος τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ», εἴτε ὡς τοὺς «ἐν κλήρω», κ.λπ.

Πράγματι, σὲ μεγάλο ἀριθμὸ Ἱερῶν Κανόνων καθίσταται προφανές, ὅτι διὰ τῶν τριῶν γνωστῶν βαθμῶν-χαρισμάτων τῆς Ἱερωσύνης δὲν ἐξαντλεῖται τὸ περιεχόμενο τοῦ ὄρου «Κληρικὸς», ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ἄλλα, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, πρόσωπα, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, συμπεραίνει κανεῖς δεγματοληπτικὰ ἀπὸ τοὺς Ἱερούς Κανόνες 4, 8, 15 καὶ 18/Ἀποστόλων, 16/Α', 2/Δ', 11 καὶ 24/Πενθέκτης, 2/Ζ', 2/Ἀντιοχείας, 13/Σαρδικῆς, 24/Λαοδικείας καὶ 125/Καρθαγένης.

Υπάρχουν, λοιπόν, καὶ Κληρικοὶ πέρα ἀπὸ αὐτοὺς, οἱ ὅποιοι, μὲσω τῆς χειροτονίας καὶ τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἱερωσύνης, κατέχουν ἓναν ἐκ τῶν τριῶν γνωστῶν ὄνο-

μαζόμενων «βαθμῶν»-χαρισμάτων.

Στήν προοπτική αὐτή τοῦ πονήματος ἐξετάζεται ἐνδελεχῶς καί ἡ παράκαμψη τῶν Ἱερῶν Κανόνων ἢ, καλύτερα, ἡ μὴ συστοίχιση μὲ τούς Ἱεροὺς Κανόνες, ἡ ὁποία ἔχει ὡς προφανῆ συνέπεια τὴν ἐπιβολὴ ἐκκλησιο-κανονικῶν ἐπιτιμίων. Ἀπὸ τὴν στιγμή κατὰ τὴν ὁποία τὸ Σῶμα τῆς Ἐκκλησίας προβλέπει *ἐπιτίμια* γιὰ τὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τούς Ἱεροὺς Κανόνες, ἔχουν αὐτομάτως αὐτοὶ οἱ Ἱεροὶ Κανόνες καὶ ἐπιτιμιακὸ χαρακτήρα. Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες, ἔξ ἄλλου, λειτουργοῦν καί ὡς ἐκκλησιαστικὲς ἐπιτιμιακὲς διατάξεις, γιὰ τὴν προστασία τῶν προστατευόμενων παντὸς εἶδους ἀγαθῶν, καί γιὰ τὴν στοιχειοθέτηση καὶ θεραπείας τῆς ὁποίας μορφῆς ἐκκλησιο-κανονικῆς ἀστοχίας.

Συνολικά, γιὰ τὴν ἐπιτιμιακὴ μεταχείριση τοῦ *χειροθετηθέντος* Ἱεροῦ Κλήρου, ἀπὸ τὴν *χειροθετηθέντος* καὶ πολὺμοχθη ἔρευνα τοῦ συγγραφέα, ἐντοπίστηκαν ἐννενήντα (90) Ἱεροὶ Κανόνες (τὸ 1/8 περίπου τοῦ συνόλου), οἱ ὁποιοὶ καὶ ἀναλύθηκαν διεξοδικὰ στὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τοῦ παρόντος ἔργου.

Ἡ παρούσα ἐργασία ἀποτελεῖ μία ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὴ, διασαφηνιστικὴ καὶ συνάμα εὐχρηστὴ πηγὴ γιὰ τὸν *χειροθετηθέντα* ἱερό κληρο, γιὰ τὰ θέματα, στὰ ὁποία ἀναφέρονται σὲ αὐτὸν καὶ γιὰ τίς κανονικὲς ἀποφάσεις, οἱ ὁποῖες ρυθμίζουν ὅλα τὰ σχετικὰ ζητήματα καὶ (οἱ ὁποῖες) ἀναλύονται, ἐρευνῶνται καὶ παρουσιάζονται μὲ τὸν ἐπιστημονικώτερο, συστηματικώτερο καὶ μεθοδικώτερο δυνατὸ τρόπο.

Ἡ εὐρύτητα τῆς ἐρέυνας καὶ μελέτης ἀπὸ τὸν συγγραφέα ἐμφανίζει ἐπαρκῶς τὴν κανονικὰ ὀρθὴ εἰκόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῶν *χειροθετηθέντων κληρικῶν*, τὸ πλῆθος δὲ τῶν προβλεπομένων ἐπιτιμίων καὶ ἡ ἀναφορὰ σὲ πλεῖστα ὄσα

ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν καὶ καλύπτουν σύνολο τὸ φάσμα τῆς ζωῆς τοῦ χειροθετηθέντος κληρικοῦ, καὶ ἀποδεικνύουν κατὰ πρῶτον τὴν ἀνύστακτη μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας γιὰ αὐτοὺς καὶ κατὰ δευτέρον τὴν σύγκριση τῆς σωτηριώδους καινῆς ζωῆς, τὴν ὁποία προσφέρει ἡ υἱοθέτηση τῶν *κανονικῶν προτροπῶν* τῆς κατὰ τῶν Ἱερῶν Κανόνων ζωῆς, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀντικανονικὴ καὶ ἀντίθετη πρὸς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ παλαιότητα τῆς ὀλοένα μεταβαλλόμενης καὶ φθειρόμενης ζωῆς.

Ἡ πρόβλεψη καὶ ἡ ρύθμιση τῶν ἐκτροπῶν καὶ ἡ θεραπεία, μέσῳ τῶν Ἱερῶν Κανόνων, τῶν ἐκτρεπομένων χειροθετηθέντων κληρικῶν ἀποτελεῖ συνάμα ἀξονικὸ στόχο τῆς παρούσας ἐργασίας, ὁ ὁποῖος ἐπιτυγχάνεται ἄριστα, ἀπὸ τὸν συγγραφέα, πρὸς ὄφελος τοῦ διακριτοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ ἐκκλησιακοῦ Σώματος.

Λόγῳ τῆς ἔκτασης τοῦ πονήματος, εἶναι εὐνόητο ὅτι ἀπαιτήθηκε, ἀπὸ τὸν συγγραφέα, μεγάλος μόχθος ἐρέυνας καὶ σπουδῆς. Εἶναι γεγονός, καὶ τὸ ἀποδεικνύει ἡ παρούσα μελέτη, ὅτι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐλάμβαναν μέριμνα, ὥστε ἀκόμη καὶ οἱ *ὑποψήφιοι πρὸς χειροθεσίαν κληρικοὶ* νὰ διαθέτουν τὰ κατάλληλα προσόντα, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ἄξιοι καὶ κατάλληλοι, στὴ συνέχεια, νὰ χειροθετηθοῦν.

Ὅπως διαπιστώνεται, ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν κανονικῶν Πηγῶν, κοινὴ ἐπιδιώξη τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας, μέσῳ τῶν Ἱερῶν Κανόνων, εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἀξίας τοῦ χειροθετηθέντος ἱεροῦ κλήρου, πάσης τάξεως, ἐπιπέδου καὶ μορφῆς, στὸν ἐκκλησιακὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ βίον, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ τονισμὸς τῶν βασικῶν προϋποθέσεων, μὲ τίς ὁποῖες πρέπει νὰ κοσμεῖται ὁ *ὑποψήφιος πρὸς χειροθεσίαν κληρικός*, γιὰ νὰ καταστῆ διαθέσιμος καὶ ἄξιος τῆς χειροθεσίας του.

Ὡς φυσικές προϋποθέσεις εισόδου στίς τάξεις τοῦ χειροθετηθέντος ἱεροῦ κλήρου τονίζονται ἰδιαίτερα ἡ ἡλικία τοῦ ὑποψηφίου, ὁ χρόνος δοκιμασίας του πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ ἔνταξη, καθὼς καὶ ἡ σωματικὴ καὶ ἡ ψυχικὴ του ἀκεραιότητα.

Ὡς ἐνδεικτικὲς πνευματικὲς προϋποθέσεις τονίζονται ἡ πίστη τοῦ ὑποψηφίου πρὸς χειροθεσίαν κληρικοῦ, ἡ μόρφωση καὶ ἡ ἠθικότητά του. Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες ὑπαγορεύουν καὶ ὑποδεικνύουν τὴν κατὰ Χριστὸν συμπεριφορά, γιὰ τὴν ὁποία καλοῦνται νὰ ἀκολουθοῦν καὶ οἱ χειροθετηθέντες κληρικοί, σὲ ὅλες τὶς πτυχές τοῦ χριστιανικοῦ τους βίου.

Τονίζεται, ἐπίσης, ὡς βασικὴ προϋπόθεση ἡ «ἀνωθεν κλήσις» τοῦ ὑποψηφίου, μὲ τὴν ὁποία αὐτός, ἀπὸ τὸν Θεὸ καλούμενος, λαμβάνει τὴν χειροθεσίαν ἀπὸ τὸν οἰκεῖο καὶ κανονικὸ Ἱεπίσκοπό του.

Ἐγκυρὴ καὶ κανονικὴ χειροθεσίαν εἶναι αὐτή, ἡ ὁποία τελεῖται μίαν φορά, καὶ δὲν ἐπαναλαμβάνεται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο καὶ γιὰ τὴν ἴδια τάξιν τοῦ χειροθετηθέντος κλήρου, μὲ ἐπιβολὴ ἀπειλῆς αὐστηρῶν κυρώσεων τόσο κατὰ τοῦ χειροθετήσαντος ὅσο καὶ κατὰ τοῦ χειροθετηθέντος.

Νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ καὶ ἓνα μικρὸ διολίσθημα ποῦ παρεξήγησε στὸ ἐξαίρετο αὐτὸ μελέτημα καὶ χωρὶς, ἐξυπακούεται, τὴν ὑπαιτιότητα τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ διαφανεῖ στὴν συνέχεια, ἐμπιστεύθηκε τὴν προσφερόμενη βιβλιογραφία, ἡ ὁποία τελικὰ ὀδηγεῖ σὲ λαθεμένα συμπεράσματα, λόγῳ σύγχυσης δύο ἐλληνικῆς προέλευσης ἐκκλησιο-κανονικῶν ὄρων. Πρόκειται γιὰ τοὺς ὄρους «ἀκόλυτος» καὶ «ἀκόλουθος» στὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο Ι' (σελ. 181-183) περὶ τῆς τάξεως τῶν «Ἀκολούθων» (sic). Μία προσεκτικὴ ἔρευνα δείχνει, ὅτι ὁ πρωτοχριστιανικὸς λειτουργικο-κανονικὸς ὄρος ἀ-

κόλυτος δὲν ἀφορᾷ στὸν ἀκόλουθο γενικά, ὅπως θεωρεῖ τὸ κορυφαῖο καὶ καταξιωμένο κατὰ τὰ ἄλλα γαλλικὸ λεξικὸ κοινῆς ἀναφορᾶς καὶ κοινῆς αὐθεντίας τῆς Γαλλικῆς Γλώσσας Petit Robert, ὅπως καὶ ἡ διάδοσις τῆς παρερμηνείας του (πιθανῶς μέσῳ αὐτοῦ) σὲ λεξικὰ ἄλλων λατινογενῶν γλωσσῶν, ἀλλὰ εἶναι ἐξειδικευμένος καὶ ἀναφέρεται σὲ «ἐκείνον, λαϊκὸ πάντοτε καὶ ἀποκλειστικὰ, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει κόλυμα γιὰ τὴν ἀνάληψη καὶ ἐκπλήρωση κάποιου λειτουργικῶν ἐξειδικευμένου λειτουργήματος». Ἔχουμε, συνεπῶς, κατ' ἀποκλειστικότητα ἀναφορὰ στὸν «ἀκόλυτος» (acolytus) καὶ ὄχι στὸν «ἀκόλουθος» (acolutus) ἢ τὸν «συνδοδὸ» τοῦ ἐκάστοτε τοπικοῦ ἢ ὁποῖου ἐπισκόπου (ἢ ἀκόμη καὶ πρεσβυτέρου). Ἡ σύγχυσις στὴν ἐννοιολογικὴ ἀπόδοσις τοῦ ὄρου, ποῦ προκαλεῖ παραπλάνησιν στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, θὰ μπορούσε νὰ ἀνιχνευθεῖ ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ Γαλλικοῦ λεξικοῦ καὶ ἀπὸ μόνη τὴν ἐτυμολογία στὴν γαλλικὴ γλῶσσα, χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἐξειδικευμένη ἱστορικὴ γνώσις τοῦ ὄρου: ἀντὶ τοῦ σωστοῦ «ἀκόλυτος-acolytus: acolyte» – καὶ ὄχι «acolutus ποῦ θὰ ἔπρεπε τότε νὰ γράφεται στὰ γαλλικὰ acoluthe» –, γράφουν, τελικὰ, «acolyte: ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ λέξις acolutus (sic), ποῦ σημαίνει τὸν ἀκόλουθοῦντα, τὸν συνοδεύοντα, κλπ.» (παράθεμα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Λεξικόν). Τέλος, ἐάν πράγματι ὁ ὄρος προερχόταν ἀπὸ τὸ «ἀκόλουθος», τότε ἡ γλωσσικὴ μεταγραφή του στὰ λατινικά καὶ τὶς ἄλλες λατινογενεῖς γλώσσες, ὅπως εἶναι εὐνόητο, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει διαφορετικὴ ὀρθογραφικὴ ἀπόδοσις καὶ ὄχι ὅπως ὀρθῶς μεταβιβάσθηκε στὴν Λατινικὴ Γλῶσσα καὶ σωστὰ γράφεται στίς λατινογενεῖς γλώσσες (acolytus: acolyte, acolyt, κλπ.), ὅπως φαίνεται ἐπὶ πλέον καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάλυσις αὐτοῦ τοῦ κανονικοῦ technicus terminus ποῦ ἀκολουθεῖ.

Πράγματι, ὁ λειτουργικο-κανονικός αὐτός ὄρος λεξικογραφικά («-α- στερ. + κωλύω») σημαίνει τὸν *μὴ κωλυόμενο*, τὸν μὴ ἐμποδιζόμενο, τὸν ἀνεμπόδιστο, τὸν *ἀνεπιχώλυτο*, τὸν ἐλεύθερο. Καὶ στὴν ἐπιρρηματική του μορφή σημαίνει τὸ αὐτό: *ἀκωλύτως*, δηλ. ἄνευ ἐμποδίων, [ἐκεῖ] ὅπου δὲν παρεμβάλλονται ἢ δὲν ὑφίστανται ἐμπόδια, ἀνεπιχώλυτα, ἐλεύθερα. Στὴν λειτουργικο-κανονική πράξη, ἢ ἀποκλειστική αὐτὴ ἔννοια δηλώνει τὴν ἀπουσία μιᾶς ἐκ τῶν προϋποθέσεων, πού οἱ μετέπειτα ἱεροὶ κανόνες καὶ ἢ ἀποκρυσταλλωμένη *Κανονική Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας* ἀξιῶνουν γιὰ ἐκεῖνον πού (θά) ὑπηρετεῖ τὸ θυσιαστήριο καί, κατ' ἐπέκταση, τὸν κληρικὸ σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες τῶν ἐκκλησιαστικῶν χαρισμάτων (πρεσβύτερος, ἐπίσκοπος καί, μετὰ τὴν Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδο τῆς ἐν Τρούλλῳ-691, [χειροτονούμενος στὸ ἔξις] *διάκονος*), ὅσο δὲ καὶ γιὰ τὸν *λαϊκὸ* στὴν τέλεση γάμου (*ἀκώλυτος* γιὰ τὴν σύναψη γάμου), κλπ. Εἶναι ὄρος ἀποκλειστικὰ λειτουργικὸς καὶ κυρίως κανονικός, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε κατὰ κόρον στὰ κείμενα τῶν τριῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων καί, στὴ συνέχεια, ρηματικά καὶ σημειολογικά στοὺς ἱεροὺς κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν καὶ τῶν Τοπικῶν Συνόδων, καθὼς καὶ σὲ μερικὲς ἀναφορὲς στοὺς κανόνες τῶν Πατέρων². Κυρίως δὲ στὴν ἀρχέγονη Ἐκκλησία δινόταν τὸ ἀποκλειστικὸ πρόνομο στοὺς *ἀκώλυτους*, ἀκριβῶς λόγῳ αὐτῆς τῆς ιδιότητάς τους, νὰ μεταφέρουν τὴν θεία

2. Πρβλ. τοὺς κανόνες 3/Γ'· 18/Δ'· 13 καὶ 34/Πενθέκτης· 6, 10 καὶ 17/Ζ'· 3, 19 καὶ 21/Ἀγκύρας· 9, 10 καὶ 17/Σαρδικῆς· 19, 42, 48, 53, 54, 56, 60, 61 καὶ 86/Καρθαγένης· 1, 6, 9 καὶ 16/Πρωτοδευτέρας· 2/Διονυσίου· 1/Ἀθανασίου· 34, 61 καὶ 87/Βασιλείου· 16/Τιμοθέου καὶ 1/Γενναδίου.

Εὐχαριστία, τὸ *Ευχαριστιακὸ Σῶμα* (τὸ *fermentum*) πού ἐλάμβαναν ἀπὸ τοὺς λειτουργοὺς – ἀποκλειστικὰ – ἐπισκόπους, στίς μὴ εὐχαριστιακὲς Συνάξεις (αὐτὲς πού πραγματοποιοῦνταν χωροταξικὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν – μοναδική τότε *λειτουργοῦσα* [ἱεραουργοῦσα] – Καθέδρα τοῦ [τοπικοῦ] Ἐπισκόπου καὶ ἀποτελοῦν, πρακτικὰ καὶ ἱστορικὰ, τὸν λειτουργικὸ πρόδρομο τῆς τόσο ἀρχαίας θείας Λειτουργίας πού ἐπιτελοῦμε μέχρι σήμερα, αὐτῆς τῶν Προηγιασμένων Δώρων), στοὺς ἀπόντες, τοὺς φυλακισμένους – κατὰ τὴν διάρκεια τῶν διαγωγῶν – καὶ στοὺς *ἐμπερίστατους*. Μετὰ καὶ τὴν ἐπεξήγηση αὐτῆ, γίνεται προφανές, γιὰ τὴν υἱοθέτηση τοῦ ὄρου «ἀκόλουθος», στὴν ἱστορική συνάφεια τοῦ ἐννοιολογικοῦ πεδίου τοῦ ὄρου «ἀκώλυτος», παρουσιάζει μεταξὺ ἄλλων καὶ νοηματικὸ ἔλλειμμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπουσία ἱστορικῆς τεκμηρίωσης.

Καὶ τέλος, ὁ συγγραφέας, μὲ ἐπιστημονική κατάρτιση, ἐπιμονὴ καὶ ἐνδελεχῆ ἔρευνα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες παραθέτει σχετικὲς ἀναφορὲς συγχρόνων ἀλλὰ καὶ παλαιότερων Κανονολόγων, γιὰ κάθε τάξη *χειροθετηθέντος κληρικοῦ* χωριστά, τὶς ἐπιτιμακὲς προεκτάσεις κάθε Ἱεροῦ Κανόνα, τὴν ἔκταση τῶν ἐπιτιμιῶν, καθὼς καὶ τὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἰδικώτερα ἔναντι τοῦ χειροθετηθέντος ἱεροῦ Κλήρου, τὴν ἐπιτιμακὴ μεταχείριση τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ Κλήρου κατὰ τὴν ἰσχύουσα ἑλληνική πολιτειακὴ Νομοθεσία, ἀκόμη δὲ καὶ στατιστικὰ στοιχεῖα καὶ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα.

Ἡ προσεγμένη, λεπτομερὴς καὶ ἐξειδικευμένη αὐτὴ ἐργασία, μὲ ἐπιμελημένη τὴν κατανομή τῶν κατηγοριῶν τῶν λαϊκῶν μελῶν τοῦ Ἐκκλησιακοῦ σώματος, πού ἀπαρτίζουν τὸν *χειροθετηθέντα κληρο* στοὺς κόλπους του, καθίσταται προσιτὴ καὶ σὲ

λιγότερο ειδικούς, και προσθέτει στο πεδίο της έρευνας ένα σημαντικό εργαλείο για τους ειδικούς ή τους ενδιαφερόμενους, σε καιρούς μιάς πολύ διακριτικής απόπειρας αποϊεροποίησης πολλών παραμέτρων της εκκλησιαστικής ζωής, να επιλέγουν στελέχη της Έκκλησίας, που να διαθέτουν τα ένδεδειγμένα εφόδια, για να αναδειχθούν άξιοι εργάτες της και από τον χώρο του χειροθετηθέντος ίερού κλήρου.

Ό καθένας, λοιπόν, αντιλαμβάνεται ότι ή μελέτη των Ίερών Κανόνων για τόν χειροθετηθέντα ίερό κληρο τόν κείμενο στο επίπεδο του συστατικού χαρίσματος των λαϊκών, είναι στοιχείο απαραίτητο για την μετέπειτα εξέλιξή τους, καθώς και για την επαρκή γνώση της διοικητικής οργάνωσης της Έκκλησίας στο σύνολό της, αλλά και για τις επιμέρους πτυχές της.

Άρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμάς,
Καθηγητής του Κανονικού Δικαίου
της Θεολογικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών

ΑΝΔΡΕΑ ΝΑΝΑΚΗ, Μητροπολίτου Άρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου. *Τό Οικουμενικό Πατριαρχείο στην ύστερη Όθωμανική Αυτοκρατορία. Από τό Γένος και την Έθναρχία στο Έθνος*, έκδ. Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 2013 (σσ. 530)

Με τα σημαντικά εκκλησιαστικά, πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα του 19ου και 20ού αιώνα που συνθέτουν την ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου καιδρομολογούν τό πέρασμα του Έλληνισμού από τό Γένος και τή Ρωμοσύνη της έθναρχικής παραδόσεως του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Έθνος και τό έλλαδικό Κράτος της «νεωτερικότητας», ασχολείται τό νέο βιβλίο του Μητροπολίτου Άρκαλοχωρίου της Έκκλησίας της Κρήτης και καθηγητού του

Τμήματος Θεολογίας του Α.Π.Θ. Άνδρέα Νανάκη. Στο βιβλίο συντίθεται ή προβληματική μελετημάτων του συγγραφέα, ή όποία εκφράστηκε την τελευταία δεκαετία με κείμενα που ξεκινούσαν κατ' αρχήν από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις και προσεγγίζονται, πέρα από τα τυποποιημένα ιστορικά σχήματα των ιδεολογικών επιλογών της νεωτερικότητας του 19ου και 20ού αιώνα, πτυχές από την ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όταν ή Όθωμανική Αυτοκρατορία βρίσκεται στη δύση της ιστορικής της πορείας, εν μέσω κοσμολογικών αλλαγών και ανακατατάξεων.

Ό τίτλος του βιβλίου: «Τό Οικουμενικό Πατριαρχείο στην ύστερη Όθωμανική Αυτοκρατορία. Από τό Γένος και την Έθναρχία στο Έθνος», τό όποιο κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Μπαρμπουνάκη της Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για ένα ιστορικό πόνημα με τό όποιο ό Σεβασμιώτατος Άνδρέας Νανάκης, με τή διεισδυτική ματιά του ιστορικού, προσεγγίζει και αναλύει την κρίσιμη για τό Γένος περίοδο που έχει άφετηρία τις σουλτανικές μεταρρυθμίσεις των «Tanzimat» και κατάληξη την επικύρωση της Συνθήκης της Λωζάνης ή όποία αποψίλωσε και νομικά τό Οικουμενικό Πατριαρχείο από την έναπομείνασα, εκ του έθναρχικού ρόλου, πολιτική ισχύ του. Στις σελίδες του βιβλίου τα δημοσιευόμενα κείμενα συνθέτουν πτυχές από την ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στους ύστερους χρόνους της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πιο συγκεκριμένα μεταξύ του 19ου και 20ού αιώνα, κυρίως μετά την Έπανάσταση του 1821 και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν ή τότε νέα τάξη πραγμάτων, με τις αντιπαλότητες και τους έθνικούς πολέμους επέφερε την ολοκληρωτική αναδόμηση στον βαλκανικό και μι-

κρoσιατικὸ κόσμo, ἐν μέσῳ τῶν ἔθνοκαθάρσεων καὶ τῶν ἔθνοκτονιῶν ἐκείνης τῆς περιόδου.

Ὅπως γράφαμε πρόσφατα, σ' αὐτὲς ἐδῶ τὶς σελίδες (Θεολογία, τόμ. 84, τ. 2, σ. 279) καὶ γιὰ τὸ προηγούμενο βιβλίο του («Μικρὰ Ἀσία. Προσφυγικὰ ἀτελεύτητα», ἔκδ. Ἄντ. Σταμούλη, 2012), ὁ Σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Ἰσραὴλ ὡς ἀκαδημαϊκὸς δάσκαλος τῆς Ἱστορίας καὶ συγγραφέας ὅσο καὶ ὡς ἱεράρχης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου (καὶ κατὰ τὴν τρέχουσα περίοδο μέλος τῆς Ἁγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου αὐτοῦ), ἀποτελεῖ φορέα τῆς ἔθναρχικῆς μνήμης, τὴν ὁποία διαρκῶς ὄχι ἀπλῶς ἐμπλουτίζει ἱστορικά, ἀλλὰ καὶ τονώνει συναισθηματικὰ ὄντας καὶ ὁ ἴδιος μικρασιατικῆς –ἐκμητρῶς– καταγωγῆς καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ Ἀλάτσαπα, πόλη κειμένη στὴν ἐπαρχία τῆς πάλαι ποτὲ ἑλληνικῆς –γῆς τῶν Ἰωνων– Σμύρνης.

Ὁ Μητροπολίτης καὶ πανεπιστημιακὸς καθηγητῆς Ἀνδρέας Νανάκης, ἐξ αἰτίας τῆς πλούσιας σχετικῆς ἐργογραφίας καὶ τῆς ἐν γένει ποιμαντικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς του δραστηριότητος ἔχει καταγραφεῖ στὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικὸς τῆς Ἐθναρχίας, τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐκφράσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μὲ τὸ νέο του βιβλίο ἔρχεται νὰ ρίξει περισσότερὸ φῶς στὶς αἰτίες καὶ τὶς ἀφορμὲς, τὶς συνθήκες κάτω ἀπ' τὶς ὁποῖες ἔγινε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Γένος στὸ Ἔθνος, ἀπὸ τὴν ἔθναρχοῦσα (Πατριαρχεῖο) στὴν ἐθνικὴ Ἐκκλησία, ὡς ἀποτελέσμα τῶν κοσμογονικῶν ἀλλαγῶν καὶ ἀνακατατάξεων τῆς ἐκρηκτικῆς περιόδου τοῦ 19ου καὶ 20ου αἰῶνα. Ἔρχεται νὰ ἐξηγήσει τὸ πῶς διαμορφώθηκε ἡ ἰδιοπροσωπεία τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ καὶ πῶς

σχηματίσθηκε διαχρονικὰ τὸ ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ πλαίσιο τῶν σχέσεων Πολιτείας καὶ ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀμφοτέρων ἔναντι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὡς διαχρονικοῦ διεθνοῦς θεσμοῦ καὶ πρωτόθρονης τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας. Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα κεφάλαια καὶ 530 σελίδες συνολικὰ μαζὶ μὲ τὸ ἀναλυτικὸ εὔρετήριο καὶ τὸ πλούσιο παράρτημα εἰκόνων μὲ τὶς προσωπικότητες καὶ τὰ στιγμιότυπα ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ σημάδεψαν τὶς ἐποχὲς στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ἡ ὕλη του, ἡ ὁποία χωρίζεται σὲ τέσσερα Κεφάλαια.

Στὸ Α' Κεφάλαιο, τὸ ὁποῖο ἐπιγράφεται «Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο», ἐξετάζονται οἱ προσωπικότητες καὶ οἱ ἱστορικὲς δράσεις ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι καθόρισαν τὴν πορεία τῆς Μεγάλῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἄλλων πρεσβυγενῶν Πατριαρχείων, ὡς προκαθήμενοὶ τους. Ἐδῶ δεσπόζουν οἱ Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχες: ὁ ἀπὸ Θεσσαλονίκης Ἰωακείμ Γ' (Δεβετζῆς ἢ Δημητριάδης) καὶ ὁ ἀπὸ Ἀθηνῶν Μελέτιος Δ' (Μεταξάκης), ὁ πρῶτος κλείνοντας, οὐσιαστικὰ, τὴν περίοδο τῆς Ἐθναρχίας καὶ ὁ δεῦτερος ἐπιχειρῶντας τὴν ἰδεολογικὴ σύνθεση Ἐκκλησίας καὶ Ἔθνους στὸ ὄραμα μιᾶς νέας διηπειρωτικῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων εἶναι συναρπαστικὴ, μὲ ἐμφανῆ τὸν στόχο τοῦ συγγραφέα νὰ συνδέσει τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη μὲ τὴν ἐμπειρία τῶν προηγούμενων γενεῶν, οἱ ὁποῖες οὕτως ἢ ἄλλως ἀποτελοῦν τὴν ἱστορικὴ του ρίζα, τὴ ρωμαϊκὴ, ὅπως προκύπτει παραστατικὰ μέσα ἀπ' τὰ πρόσωπα –τὶς μεγάλες προσωπικότητες τῆς Ρωμοσύνης– ποὺ πρωταγωνιστοῦν στὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου. Ὁ ἀναγνώστης «ζεῖ» τὴν ἱστορία ὄχι ὡς ἀπλὴ περιγραφή ἀλλ' ὡς ἀναπαράσταση γεγο-

νότων καὶ καταστάσεων ἢ ἀναλυτικὴ καὶ συστηματικὴ ἐπεξήγηση τῶν ὁποίων δίδει ἀπαντήσεις σὲ προβληματισμοὺς ποὺ φθάνουν μέχρι τὸ σήμερα, ὅσον ἀφορᾷ κρίσιμα ζητήματα ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς Ρωμοσύνης στὸ διάβα τῆς ἱστορίας. Βλέπουμε ἕναν Ἰωακείμ στὴν πρώτη του πατριαρχία (1878-1884) νὰ πασχίζει νὰ διασφαλίσῃ τὸ ὄραμα τῆς ἐνότητας τοῦ Ὁρθόδοξου κόσμου, μέσα ἀπὸ τὴ συνύπαρξη καὶ συνεργασία ὄλων τῶν ὀρθοδόξων, στὸ πλαίσιο μιᾶς ὀρθοδόξου κοινοπολιτείας ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπου ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος θὰ εἶχε καθοριστικὸ λόγος καὶ ἐθναρχικὸ ρόλο. Τὸν παρατηροῦμε νὰ συγκρούεται μὲ τὸν Πρωθυπουργὸ τῆς ἐποχῆς Χαρ. Τρικούπη ὁ ὁποῖος προσλάμβανε τὸ Πατριαρχεῖο ὡς μέσον γιὰ ἄσκηση ἀθηνοκεντρικῆς πολιτικῆς, ὡς ἐθνοποιητικὸ μηχανισμὸ γιὰ τοὺς ὁμογενεῖς μας στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Στὴ δευτέρη πατριαρχία του (1901-1912), μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν πηγῶν ποὺ παραθέτει ὁ συγγραφέας, βλέπουμε ἕναν Ἰωακείμ νὰ ἀντιλαμβάνεται ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιχείρησι δίνῃ τῶν ἐθνικῶν ἀντιπαραθέσεων θὰ δοκιμαστῇ ἡ ὀρθόδοξη οἰκουμένη, ποὺ ἔχει κέντρο τῆς τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Σεβασμιώτατος Ἀνδρέας Νανάκης, ἀκριβῶς αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ σημειώνεται στὴν περίοδο αὐτὴ ἡ στροφή τοῦ Ἰωακείμ πρὸς τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ σύνδεση τοῦ Πατριαρχείου μὲ τὸ ἐθνικὸ κέντρο, μιὰ στροφή ποὺ ἐκφράζεται καὶ ἐμπράκτως. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ΄ ἐπανδρώνει τὴ Μακεδονία, ποὺ δοκιμάζεται ἀπὸ τὸ βουλγαρικὸ ἐθνικισμὸ καὶ τὴν ἐξαρχία μὲ νέους καὶ δυναμικοὺς ἀρχιερεῖς, πτυχιούχους τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, ὅπως ὁ Δρά-

μας Χρυσόστομος (1901), ὁ Στρωμνίτης Γρηγόριος (1902), ὁ Νευροκοπίου Θεοδώρητος (1903), ὁ Θεσσαλονίκης Ἀλέξανδρος (1903), ὁ Πελαγονίας Ἰωακείμ (1903), καὶ ὁ Γρεβενῶν Αἰμιλιανός (1908) οἱ ὁποῖοι ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, τὴν ἐθνικὴ ἰδέα καὶ ἰδεολογία. Οἱ περισσότεροι ἐγκαθίστανται στὴ Μακεδονία πρὶν ἀπὸ τὸν Παῦλο Μεῶ καὶ ἄλλους προξένους, οἱ ὁποῖοι ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἐνισχύσουν καὶ νὰ διαμορφώσουν τὸ ἐθνικὸ φρόνημα τῶν πληθυσμῶν στὴ Μακεδονία, ποὺ δοκιμαζόταν ἀπὸ τὴ δράση τῶν ἐξαρχικῶν καὶ ἐθνικιστῶν βουλγάρων. Στὴν «στροφή» αὐτὴ τοῦ Ἰωακείμ πρὸς τὸ ἐθνικὸ κέντρο ματαιῶς θὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς αἰτίες ἢ ἀφορμὲς ἰδεολογικοπολιτικῆς. Οὐδὲν ὅμως ὁ Ἰωακείμ ἀπέστη τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀπόψεῶν του γιὰ τὸν οἰκουμενικὸ ρόλο τοῦ Πατριαρχείου. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ «στροφή» ποὺ ὑπηρετοῦσε τὰ συμφέροντα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, αὐτὴ ἦταν ἡ ἔγνοια του. «Ὁ Ἰωακείμ εἶχε τὸ χάρισμα νὰ προσλαμβάνει τὸν μεταβαλλόμενον κόσμον, νὰ τοποθετεῖται σ' αὐτὸν καὶ νὰ διαμορφώνει τὸ αὔριο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τὸ μέλλον του ὀριοθετώντας τοὺς σκοποὺς καὶ τοὺς στόχους του μέσα στὸ χρόνο», ὑπογραμμίζει ὁ συγγραφέας, θεωρώντας ὅτι ἕναν αἰῶνα μετὰ τὴν ἐκδημία τοῦ Ἰωακείμ στὸν ἄξονα τῆς ἴδιας προοπτικῆς κινεῖται, ὑπηρετώντας μὲ περισσὴ εὐθύνη τὰ δίκαια τοῦ μαρτυρικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου τῆς Βασιλεύουσας, καὶ ὁ σημερινὸς Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαῖος Α΄, «διαπνεόμενος ἀπὸ μιὰ βαθιὰ καὶ ὀξύτατη ἐνόραση περὶ τῶν κατὰ καιροὺς διαδραματιζομένων σ' ἕνα διαρκῶς ἐξελισσόμενο κοινωνικὸ, πολιτικὸ καὶ οικονομικὸ περιβάλλον». Ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρουσίαση

στο βιβλίο της προσωπικότητας και της διαδρομής του από Κιτίου Μελετίου Μεταξάκη ως Αθηνών (1918-1920), όπου έπεχειρήσε ν' απαλλάξει την Έκκλησία της Ελλάδος από τα δεσμά της πολιτειοκρατίας και νά δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την αυτότελείά της και ως Κωνσταντινουπόλεως (1921-1923), όπου υπηρέτησε τους στόχους του βενιζελισμού στον όποιο πολιτικά ήταν άφοσιωμένος, μέσα από το όραμα της εθνικής ιδέας μιάς διηπειρωτικής Ελλάδος, χωρίς, όμως, αποτέλεσμα καθώς οι συγκυρίες υπήρξαν άρνητικές. Το νέο τουρκικό έθνικό κράτος του Κεμάλ Ατατούρκ θεωρώντας τον Μελέτιο εκπρόσωπο του νεοελληνικού εθνικισμού αρνείται νά τον αποδεχθεί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο Μελέτιος μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης το 1923 αναγκάζεται νά υποβάλλει την παραίτησή του. Ο συγγραφέας παρ' ότι διακρίνει στον Μελέτιο μία εκκλησιαστική προσωπικότητα δημιουργική και χαρισματική (την όποία έχει ήδη διερευνήσει διεξοδικά στο παρελθόν στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής), εν τούτοις και ειδικά για το θέμα αυτό, συμπεραίνει ότι, λόγω των συγκυριών, το πέρασμά του στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως όχι μόνο δέν βοήθησε, αλλά και έβλαψε.

Το Β' Κεφάλαιο αποτελεί κατά τη γνώμη μας τό «ψαχνό» του βιβλίου. Έχει τίτλο «Από την Έθναρχία στο Έθνος» και σ' αυτό παρουσιάζονται προσωπικότητες και γεγονότα που διαδραμάτισαν, έκούσια ή άκούσια, σημαίνοντα ρόλο στή διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας. Η έξιστόρηση έκκινεί από τον ίερομάρτυρα Πατριάρχη Γρηγόριο Ε' (Άγγελόπουλο) και συνεχίζει με τους διαφωτιστές και «νεωτεριστές» διδασκάλους Άδαμάντιο

Κοραή και Θεόκλητο Φαρμακίδη, αναλύοντας την αντίπαράθεσή τους με τους εκπροσώπους της «παραδοσιαρχίας» και, ειδικά, με τον κορυφαίο έξ αυτών, Κωνσταντίνο Οικονόμο, τον έξ Οικονόμων. Ένδιαφέρουσα είναι στο Κεφάλαιο αυτό ή ιστορική και νομοκανονική ανάλυση του συγγραφέα για την εξέλιξη αυτής της διαμάχης, μεταξύ «νεωτεριστών» - «παραδοσιακών», ή όποια κορυφώθηκε με την αυτόγνώμονα ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας της έλλαδικής Έκκλησίας στα 1833 και είχε ως αποτέλεσμα την παραμονή της έλλαδικής Έκκλησίας σέ σχισματική κατάσταση ή όποια διήρκησε μέχρι τό 1850, όποτε τό Οικουμενικό Πατριαρχείο, παραβλέποντας τό προηγούμενο δεκαεπτάχρονο αντίκανονικό καθεστώς, ανέκηρυξε (29.06.1850) αυτόκέφαλη την Έκκλησία της Ελλάδος διά της εκδόσεως (29.06.1850) του σχετικού Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου (Π.Σ.Τ.) ό όποιος ισχύει μέχρι σήμερα και είναι μάλιστα συνταγματικά κατοχυρωμένος. Πρόκειται για τον Τόμο, ό όποιος σέ συνδυασμό με την συμπληρωματική αυτού Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη (Π.Σ.Π.) του 1928 -την άφορώσα στήν «άχρι καιροῦ» έπιτροπική παραχώρηση των πατριαρχικών Μητροπόλεων των «Νέων Χωρών» στήν αυτόκέφαλη Έκκλησία της Ελλάδος- ρυθμίζει τό συνολικό πλαίσιο της κανονικής ένότητας μεταξύ των δύο Έκκλησιών, Μητρός τε (Οικουμενικού Πατριαρχείου) και της Θυγατρός (Έκκλησία της Ελλάδος). Οι αναφορές του συγγραφέα για τό κρίσιμο ζήτημα της (προβληματικής έξ έπόψεως κανονικότητας) διαπλάσεως των σχέσεων της Πολιτείας με την Έκκλησία επί τη βάσει του συστήματος της «νόμω κρατούσης Πολιτείας» που έπεξεργάσθηκαν και επέβαλαν στο νεοελληνικό Κράτος από τό 1833 ό

βαναρὸς Ἀντιβασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος Γ. Μάουρερ καὶ ὁ σύμβουλός του ἀρχιμανδρίτης Θεόκλητος Φαρμακίδης, προεκτεινόμενες στὸ χρόνο εὐρίσκουν τὰ παράλληλά τους σὲ ἀντικανονικὲς συμπεριφορὲς ποὺ ἐκδηλώθηκαν, ὡς πιστὰ ἀντίγραφα τῆς πολιτικῆς τῶν Μάουρερ - Φαρμακίδη, τὰ πρόσφατα χρόνια. Ὅπως γιὰ παράδειγμα τὴν περίοδο τῆς Ἑπταετίας (1967-1974), ὅταν ἐπὶ ἀρχιεπισκοπείας Ἱερωνύμου Α΄ (Κοτσώνη) παραγκωνίσθηκαν ὁ Πατριαρχικὸς Τόμος τοῦ 1850 καὶ ἡ Πατριαρχικὴ Πράξις τοῦ 1928, καθὼς ὁ Ἱερώνυμος Α΄ ἠρνεῖτο νὰ ἐφαρμόσει τίς σχετικὲς περὶ τῶν πρεσβειῶν ἀρχιερωσύνης διατάξεις γιὰ τὴν συγκρότηση τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου, θέτοντας ἔτσι σὲ ἀμφισβήτηση τὰ de jure δικαιώματα συμμετοχῆς τῶν ἱεραρχῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου (Νέων Χωρῶν) στὴ Διαρκὴ Σύνοδο. Ἐπρόκειτο γιὰ μία ἐνέργεια ποὺ προκάλεσε ἔντονος ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τοῦ Πατριαρχείου, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ποὺ σταδιακὰ ἐξελίχθηκαν σὲ boomerang γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἱερώνυμο Α΄ ἐξαναγκάζοντάς τον στὴν ὑποβολὴ παραίτησέως ἀπὸ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο. Τοῦτο συνέβη μετὰ τὴν ἀποδοκιμασίαν ποὺ γνώρισε ἡ σαφέστατα ἀντιπατριαρχικὴ πολιτικὴ του στὴν ἱστορικὴ συνεδρίαση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς 10ης Μαΐου 1973, ὅταν διαφοροποιήθηκαν ἀπὸ τὴν τακτικὴν τοῦ τότε Ἀρχιεπισκόπου ἀκόμη καὶ Ἐπίσκοποι ἐκλεγέντες ὑπὸ τῆς -ὑπ' αὐτοῦ προεδρευομένης- «Ἀριστίνδην» Συνόδου. Τὸν Σεβασμιώτατο Ἀνδρέα Νανάκη τὸν ἀπασχολεῖ σ' ὅλα σχεδὸν τὰ πονήματά του τὸ θέμα τῆς κανονικῆς ἐνότητος τῆς ἐλλαδικῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸ Πατριαρχεῖο. Μάλιστα, ὡς ἱεράρχης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου δὲν εἶχε διστάσει στὸ πρόσφατο

παρελθὸν μὲ ἐπιφυλλίδες καὶ ἄρθρα του σὲ μεγάλες ἐφημερίδες τῶν Ἀθηνῶν νὰ ὑπερασπισθεῖ τὰ κανονικὰ δικαιώματα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας στὴν ἐλλαδικὴ ἐπικράτεια ὡςὰν αὐτὰ ἀμφισβητήθηκαν ἢ (ξανά-)ἐπιχειρήθηκε ἡ ἀπομείωσή τους, ὅπως συνέβη στὰ νεώτερα χρόνια καὶ ἐιδικότερα τὴν περίοδο 2000-2004. Δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν τὰ πρόσωπα, ἀλλὰ οἱ θεσμοὶ καὶ ἡ (διά-)τήρησή τους, ἔτσι ὥστε ἡ κανονικὴ ἐνότητα μετὰ τῆς ἐλλαδικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μέσῳ τῶν πατριαρχικῶν πράξεων τοῦ 1850 καὶ τοῦ 1928, νὰ ὑποστασιάζεται ὡς ἐκκλησιολογικὴ προέκταση καὶ συνέπεια τῆς εὐχαριστιακῆς ἐνότητος. Ὁ Μητροπολίτης Ἀρκαλοχωρίου ἐπισημαίνοντας ὅτι τὸ πολιτιστικὰ «ὄμαιμον» καὶ «ὀμόγλωττον» τῆς αὐτοκέφαλης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, συνιστᾷ τὸ μεγάλο προνόμιο ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων, τονίζει ὅτι στὴν κρίση τῶν σχημάτων καὶ τῶν ιδεολογιῶν τῆς μετενεωτερικῆς ἐποχῆς ἢ τῆς δεύτερης νεωτερικότητος, ὁ ὑπερεθνικὸς καὶ διαχρονικὸς θεσμὸς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐλληνικὴ πολιτιστικὴν του παράδοση, θὰ ἀποτελέσει καὶ πάλι τὴν μήτρα ποὺ θὰ διαφυλάξει καὶ θὰ διασώσει καὶ πάλι τὴν πνευματικὴν μας παρακαταθήκην καὶ τὴν ἰδιαιτέρήν μας παράδοση. Πρόκειται, οὐσιαστικά, γιὰ τὸ κεντρικὸν μήνυμα τοῦ συγγραφέα: μᾶς συνδέει μὲ τὸ Φανάρι ἓνας «ὀμφάλιος λῶρος», ἐκεῖ κτυπᾷ ἡ καρδιά τοῦ Γένους μας, συνεπῶς, ὀφείλουμε, εἰδικὰ ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες, νὰ διαφυλάξουμε τὴν σχέσιν αὐτὴν ὡς «κόρην ὀφθαλμοῦ». Ὑπενθυμίζει μάλιστα ὁ συγγραφέας, ἐπικαλούμενος σχετικὲς ἱστορικὲς πηγές, τὴν θλίψιν ποὺ ἐξέφρασε, ἐν εἰδῇ μετανόιας, ὁ πρωταγωνιστὴς τῆς αὐτογνωμόνου ἀνακη-

ρύξεως, τὸ 1833, τῆς «αὐτοκεφαλίας» τῆς ἐλλαδικῆς Ἐκκλησίας ἀρχιμανδρίτης Θεόκλητος Φαρμακίδης ὅταν ἔμαθε ὅτι τὰ δικὰ του (ἐθνικοπολιτικοῦ τύπου: Κάθε Ἔθνος / Κράτος νὰ ἔχει τὴ δική του –«ἀνεξάρτητη» ἀπ’ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο– Ἐκκλησία) ἐπιχειρήματα χρησιμοποιοῦσαν οἱ Βούλγαροι γιὰ νὰ ἀποσκορτίσουν ἀπὸ τὴν Μητέρα Ἐκκλησία, ἔχοντας, ἐν τῷ μεταξύ, παύσει νὰ μνημονεύουν τοῦ ὀνόματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου στὶς ἐκκλησίες τους, ἀκόμη καὶ ἐντὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μία μετάνοια ἢ ὅποια, σύμφωνα μὲ ἄλλες, ἀντίστοιχες σχετικές πηγές (Πανώτη, Ἄριστ., «Συνοδικόν», τόμ. Β, σ. 144), ἔλαβε καὶ δραματικότερα χαρακτηριστικὰ ὅταν ὁ πρωτοστατήσας στὴν ἀπόσχιση τῆς ἐλλαδικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Θεόκλητος Φαρμακίδης λίγο πρὸ τῆς κοιμήσεώς του (1860), τὴν τελευταία στιγμή τῆς ἐκπνοῆς του ἐκραύγασε εἰς ἐπήκοον τῶν παρισταμένων: «Ἡμαρτον γιὰ τὸ κακὸ πὸν ἔπραξα στὴν Ἐκκλησία μας».

Στὸ Γ΄ Κεφάλαιο παρατίθενται καὶ σχολιάζονται τὰ σημαντικότερα κείμενα ἐσωτερικῶν κανονισμῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὰ ὅποια καὶ σηματοδότησαν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ «Γερροντισμοῦ» σὲ συλλογικότερες μορφές διοικήσεως. Τὸ ἔργο ὀλοκληρώνεται μὲ τὸ Δ΄ Κεφάλαιο πὸν εἶναι ἀφιερωμένο στὴν εἰδική περίπτωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, ἢ ὅποια, παρὰ τὴν πολιτικὴ ἐνσωμάτωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς τῆς ἐπικρατείας στὸ νεοελληνικὸ κράτος, δὲν ἐντάχθηκε στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ παρέμεινε ἡμιαυτόνομη σὲ σχέση ὀργανικῆς ἐνότητας μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο.

Προλογίζοντας τὸ βιβλίο ὁ ὁμότιμος καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. Νίκος Ζαχαρόπουλος ἀναφέρει

γιὰ τὸν συγγραφέα καὶ παλαιὸ μαθητῆ του Ἄνδρέα Νανάκη, ὅτι «τὰ γραπτά του ἀποπνέουν ἓνα μίγμα ἀρχοντιᾶς, λεπτότητας καὶ δυναμισμοῦ πὸν ἔχει τὴν ἔκφρασή του, στὴν πορεία τῆς ζωῆς του, μέσα ἀπ’ τὰ αἰσθήματά του πὸν ἐκδιπλώνονται τελείως φυσικὰ μὲ κάθε ἐκδήλωσή του πρὸς τὸ Γένος, τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Ἐκκλησία». Τὴν ἴδια αἴσθηση, πὸν τόσο ὁμορφα περιγράφει στὸ προλόγισμα τοῦ βιβλίου ὁ ἀκαδημαϊκὸς δάσκαλος τοῦ συγγραφέα, εἶχαμε τὴν τύχη –μιλώντας θεολογικά: τὴν εὐλογία– νὰ νιώσουμε καὶ ὅσοι μαθητεύσαμε κοντὰ στὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ἀρκαλοχωρίου καὶ δάσκαλό μας στὸ Τμῆμα Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ. Ἄνδρέα Νανάκη. Διερμηνεύοντας τὰ αἰσθήματα τῶν πολλῶν θεολόγων, λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, μᾶς νεότερης γενιᾶς, τὴν ἀποψη αὐτή, γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα, καταθέτει εὐγνωμότως ὁ συντάκτης αὐτῆς τῆς βιβλιοπαρουσιάσεως καὶ μαθητῆς του.

Χάρης Ἀνδρεόπουλος

ΚΩΣΤΑ ΜΠΑΡΑΜΠΟΥΤΗ, *Ἡ Ὄγδοι Ἡμέρα τῆς Δημιουργίας. Τόμος Α΄: Μὲ τὴν Θεολογικὴ Θεωρία τοῦ Ρενὲ Ζιζάρ & Τόμος Β΄: Μὲ τὸν Arnold Toynbee, τὸν Paul Tillich καὶ τοὺς Ἑλληνας Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2014, σελ. 447 & 665.

Τὸ ὀγκῶδες καὶ μεγαλεπήβολο ἔργο τοῦ Κώστα Μπαραμπούτη ἔχει ὡς κύριο θέμα του τὴ Φιλοσοφία καὶ Θεολογία τῆς Ἰστορίας. Ἡ ὀγδοι ἡμέρα ὑποδηλώνει τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο. Δύναται ἐδῶ νὰ ληφθεῖ ἀλληγορικῶς ὡς ἡ ἡμέρα μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν ἑπτὰ δημιουργικῶν ἡμερῶν, κατὰ τὴν ὅποια ὁ ἄνθρωπος συνεχίζει τὸ

δημιουργικό έργο του Θεού υπέχοντας ευθύνη έναντι της κτίσης. Μπορούμε όμως να ακολουθήσουμε και το πιο ολοκληρωμένο τρισό σχήμα του αγίου Μαξιμου του Όμολογητού, κατά το οποίο η έκτη ημέρα είναι η ολοκλήρωση της ιστορικής δημιουργίας, όπου ο άνθρωπος ενεργοποιεί τη φύση που του δόθηκε από τον Θεό και τη συμπληρώνει τροπικώς σε διάλογο με τον λόγον της, η έβδομη ημέρα είναι το ιουδαϊκό Σάββατο της καταπαύσεως και της άργιας, ή, σε μία χριστολογική επανεργονεία, το Σάββατο της σταυρώσεως του κόσμου και της νεκρώσεως του ψυχικού έαυτου, ώστε η όγδοη ημέρα να σημάνει τελικά την έσχατολογική ανάσταση και κρίση, όπου θα φανεί τί άληθεύει από όλον τον συνδημιουργικό διάλογο Θεού και ανθρώπου μέσα στην Ιστορία. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο τίτλος του έργου μάς εισάγει στον προβληματισμό πώς ίσταται ο χριστιανός έναντι της ευθύνης του να συμμετάσχει μέσα στην Ιστορία στο δημιουργικό έργο του Θεού. Άλλωστε η όγδοη ημέρα των έσχατων δεν σημαίνει μόνο μία άλλη ζωή, δηλώνει κυρίως το πως το χριστολογικό τέλος του κτιστού επηρεάζει τη φύση και την Ιστορία ήδη σε αυτή τη ζωή κινητοποιώντας τη θεανθρώπινη διαλεκτική ευθύς από την άφετηρία της.

Στο βιβλίο πάντως δεν θα βρούμε «ξύλινες» θεολογικές σχηματοποιήσεις. Ο Κώστας Μπαραμπούτης διαλέγεται με αγαπημένους στοχαστές του και τα έργα τους με μεγάλη έμπειρικότητα. Η άνεση με την οποία διεξέρχεται διαφορετικά έργα, παρεμβάλλοντας τους δικούς του στοχασμούς και κάποια σχόλια που προκύπτουν από προσωπική ή σύγχρονη έμπειρία, και κάνει κρίσεις για την επικαιρότητα των αντίστοιχων προβλημάτων, μάς θυμίζει το παράδειγμα του Μ. Φωτίου στον διάλόγο του

με τους αγαπημένους του συγγραφείς στη *Βιβλιοθήκη* του. Το γεγονός ότι αναλύονται (και όχι άπλως αναφέρονται) περι τους εκατό στοχαστές στους δύο τόμους, καθιστά το έργο μία ιδιότυπη Ιστορία της Φιλοσοφίας της Ιστορίας. Ο αναγνώστης θα μπορούσε να προσλάβει το έργο και με αυτόν τον τρόπο ως μία ευκαιρία να μελετήσει διαφορετικές έκδοχές φιλοσοφικής νοσηματοδότησης της ιστορικής περιπέτειας του ανθρώπου. Ο μεγάλος όγκος του έργου (περί τις 1100 σελίδες) δεν χρειάζεται να τρομάξει, καθώς ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευθεί και τα ειδικά κεφάλαια που ένδέχεται να τον ένδιαφέρουν.

Άπό τους πολλούς στοχαστές που αναλύονται στο έργο (περί τους εκατό) θα μείνουμε στους τρεις που αναφέρονται στον τίτλο (René Girard, Arnold Toynbee, Paul Tillich), και, ακολουθώντας το παράδειγμα του βιβλίου του Κ. Μπαραμπούτη, θα προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε ορισμένους υπαινιγμούς σε σχέση με το έρώτημα τί σημαίνει να παρεμβαίνεις ως χριστιανός μέσα στην Ιστορία. Ο πρώτος τόμος του έργου περιλαμβάνει μία έκτενη έκθεση της θυσιαστικής θεωρίας του René Girard, σύμφωνα με την οποία ένα κλειδί για να καταλάβουμε την ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών είναι η βία που προκύπτει από τη μιμητικότητα της έπιθυμίας και η οποία οδηγεί σε γενικευμένες κρίσεις, που λύνονται τελικά με τον θυσιαστικό μηχανισμό να έντοπιστεί και να άποδοθεί όλο το κακό σε ένα έξιλαστήριο θύμα. Η θυσία άποβαίνει έτσι το συστατικό στοιχείο της θρησκείας και συνεπάγεται ότι το ιερό είναι συστατικώς βίαιο. Το ένδιαφέρον, όμως, είναι ότι αυτή η άλήθεια της ιστορίας των ανθρώπινων κοινωνιών άποκαλύπτεται κατά τον Girard άπό τον Χριστό. Ο Χριστός άφ' ένός είναι ο Λόγος που άποκαλύπτει με την έννοια ότι

φανερώνει τὸ ψεῦδος τοῦ θυσιαστικοῦ μηχανισμοῦ τῶν θρησκευτῶν, καὶ ἀφ' ἑτέρου εἶναι ὁ Σωτῆρας ποὺ ὄντολογικῶς αἶρει αὐτὸ τὸ ψέμα. Τί σημαίνει γιὰ τὸν Girard ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι Θεός; Σημαίνει ὅτι ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι Θεός, εἶναι ὁ Μόνος ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἕνα ἀπολύτως ἀναμάρτητο καὶ γι' αὐτὸ ἀπολύτως ἐκούσιο θῦμα, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅλα τὰ ἄλλα θύματα, ποὺ, ἀκόμη κι ὅταν ἐνδύονται τὴν αἴγλη ἑνὸς θύματος - βασιλέως (καθὼς λ.χ. ὁ Οἰδίπους) παραμένουν ἀμαρτωλὰ καὶ ἀκούσια θύματα, συρόμενα μοιραίως σὲ ἕναν ψευδῆ ἐντοπισμὸ καὶ πραγματοποίηση τοῦ κακοῦ ἐπ' αὐτῶν. Ὁ Χριστὸς ἀφ' ἑνὸς γνωσιολογικῶς καταγγέλλει τὸ ψεῦδος τοῦ θυσιαστικοῦ μηχανισμοῦ παραγωγῆς ἐξιλαστηρίων θυμάτων, ὅπως λ.χ. στὴν ἱστορία μὲ τὴν μοιχαλίδα, τῆς ὁποίας ἀποτρέπει τὸν λιθοβολισμὸ μέσῳ τῆς ὑπόμνησης τῆς ἀλήθειας τῆς κοινότητος, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὄντολογικῶς αἶρει τὴ βία τῆς θυσίας μὲ τὸ νὰ θυσιαστεῖ ὁ ἴδιος ἐνῶ εἶναι ἀπολύτως ἀναμάρτητος καὶ ἐλευθέρως. Ἡ θυσία ἔτσι καθίσταται «αὐτοκατάκριτος», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μίαν ἔκφραση τῶν Ἑλλήνων Πατέρων: ὁ Χριστὸς μᾶς σώζει ἀπὸ τὴ θυσία μέσα ἀπὸ τὴ θυσία, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ποὺ μᾶς ἀνασταίνει «θανάτῳ θάνατον πατήσας». Ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ εἶναι μίαν ἀπαξ γενόμενη θυσία, εἶναι ἡ τελευταία θυσία, εἶναι ἡ θυσία τῆς ἐξόδου ἀπὸ τὴ θυσία, μὲ τὴν ἴδια ἔννοια ποὺ ὁ Χριστιανισμὸς ὡς ἐκκλησία εἶναι ἡ «θρησκεία» τῆς ἐξόδου ἀπὸ τὶς θρησκείες, ποὺ ὡς τότε θεμελιώονταν στὴ βία τοῦ ἱεροῦ. Ὁ Girard προβαίνει σὲ μίαν ἐσχατολογία τοῦ Σταυροῦ: Ἐξηγεῖ τὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας ἀπὸ τὸ ὕστερον πρὸς τὸ πρότερον κι ἀπὸ τὸ ἐσχατον πρὸς τὸ πρότερον μὲ βάση τὴν ἱστορία τοῦ Ἐσταυρωμένου, ὁ Ὅποιος ἔρχεται νὰ ἀποκαλύψει τί συνέβαινε μέχρι τότε καὶ

φανερώνοντάς το νὰ τὸ ἄρει. Ὁ Girard ὡς Ρωμαιοκαθολικὸς βρίσκεται σὲ δημιουργικὸ διάλογο μὲ τὴν προηγούμενη δογματικὴ παράδοση τῆς ὁμολογίας του. Δὲν ἔχει καμία μεταφυσικὴ ἀπόδειξη νὰ κομίσει, ὅπως ὁ Ἄνσελμος Καντερβουρίας, μᾶς λέει ὅμως ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Ἐσταυρωμένου Χριστοῦ εἶναι μίαν ἱστορία ποὺ εἶναι ὑπερβολικὰ καλὴ γιὰ νὰ εἶναι ψεύτικη. Ἦτοι ἐξηγεῖ τόσο καλὰ τί συνέβαινε μέχρι τότε (ἀλλὰ καὶ τί συμβαίνει καὶ μέχρι σήμερα λόγω τῆς διαρκούς ἐπαναθησκευοποίησης τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν πολιτισμικῶν μας κοινοτήτων), ὥστε προσκαλεῖ τὴν πίστη μας χωρὶς νὰ μπορεῖ ἀντικειμενικὰ νὰ τὴν ἀποδείξει. Καί, ἂν ὁ Ρωμαιοκαθολικισμὸς συνηθίζει (λ.χ. στὴν ἀκραία ἐκδοχὴ τοῦ Ἄνσελμου) νὰ τονίζει τὴ σημασία τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὴ σωτηρία μας, τότε ὁ Girard προσλαμβάνει τὸ παραδοσιακὸ αὐτὸ στοιχεῖο τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸ ἀλλάξει δραστικὰ: Ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ μᾶς σώζει ὄχι ὡς μίαν θυσία μὲ τὸν θρησκευτικὸ τρόπο τοῦ ἐξιλαστηρίου θύματος ποὺ ἱκανοποιεῖ μίαν ὑποκριτικὴν κοινότητα ἢ ἕναν σαδιστικὸ ἀποδέκτη, ἀλλὰ μᾶς σώζει ἀκριβῶς ὡς μίαν *τελευταία* θυσία, μίαν μετα-θυσία, μίαν θυσία ἀποκάλυψης τοῦ ψεύδους τῶν προηγούμενων θυσιστῶν.

Ἐνα ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι ἂν ὁ Girard εἶναι ἐπίκαιρος γιὰ τὸν σύγχρονο ἐλληνόφωνο ἀναγνώστη στὸν ὁποῖο ἀπευθύνεται τὸ βιβλίο. Θὰ λέγαμε ὅτι ἡ ἐσχατολογία τοῦ Σταυροῦ ποὺ προτείνει ὁ Girard, δηλαδή ἡ θέση ὅτι ὅλη ἡ ἱστορία μπορεῖ νὰ νοηματοδοτηθεῖ ἀπὸ τὸν Σταυρὸ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἐσχατὴ θυσία μπορεῖ νὰ συνυπάρξει μὲ τὴν ἐσχατολογία τῆς ἀναστάσεως, ποὺ τονίζει ἡ ὀρθόδοξη θεολογία. Ἐνας συνδυαστικὸς κριτικὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ θεολογικὴ ἔννοια τῆς «αὐτοκατακρίσεως»

τοῦ θανάτου στὸν Σταυρὸ τοῦ Χριστοῦ, ὅπως τὴν ἀναπτύσσει ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, ὡς μία αὐτοκατάκριση ἐκ τῶν ἔνδον τῶν τριῶν φαύλων κύκλων ποὺ ταλανίζουν τὸ πτωτικὸ εἶναι, ἤτοι τῶν φαύλων κύκλων ἡδονῆς καὶ ὀδύνης, γεννήσεως καὶ θανάτου, λύπης καὶ ὀργῆς. Ὅποτε ναὶ μὲν ἡ Ἀνάσταση εἶναι ἡ ἐκπληκτικὴ ὄγδοη ἡμέρα τῆς δημιουργίας, ἔρχεται, ὅμως, νὰ συμπληρώσει τὴν ἑβδομὴ ἡμέρα, ὅπου ἡ σταύρωση ἔχει αὐτοκατακρίνει ἐκ τῶν ἔνδον τὸ ψέμα τοῦ θανάτου κατὰ τὸν Μάξιμο, ἢ τὸ ψέμα τῆς θυσίας καὶ τῆς βίας κατὰ τὸν Girard. Ἡ προσέγγιση τοῦ Girard εἶναι γόνιμη γιὰ ἐμᾶς, καθὼς ὡς μία οἰονεὶ μετανεωτερικὴ θεώρηση τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας ὡς ἐξόδου ἀπὸ τὴν θρησκεία μπορεῖ νὰ ἐγκεντριστεῖ στὴν παραδοσιακὴ μας ἐκκλησιολογία καὶ δογματικὴ, κομίζοντας μαζί της τὰ δεδομένα μιᾶς πλουσιότατης ἀνθρωπολογικῆς μελέτης. Καὶ ἀκριβῶς τὸ βιβλίον τοῦ Κώστα Μπαρμπούτη εἶναι χρήσιμο, γιὰτὶ δὲν μιλάει μία δογματικὴ γλῶσσα, ὅπως αὐτὴ ποὺ ἔχουμε συνηθίσει «ἐντὸς τῶν τειχῶν» τοῦ θεολογικοῦ λόγου, ἀλλὰ μιλάει τὴ γλῶσσα τῆς ἐπιστήμης, ὅπως λ.χ. τῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς ἱστορίας, τῆς κριτικῆς τῆς λογοτεχνίας, τῆς ψυχολογίας, ἀκόμη καὶ τῆς φυσικῆς.

Καὶ ἐπικαιροποιεῖ ἡ πρόσληψη τοῦ Girard τὸ ἐρώτημα ποῖα εἶναι ἡ στάση τοῦ χριστιανοῦ ἔναντι τῆς εὐθύνης του γιὰ τὴν ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ συνδημιουργία τοῦ κόσμου μαζί μὲ τὸν Θεό. Ἐδῶ μία ζιζιάρειος ἀπάντηση θὰ ἦταν ριζικὴ: Ὁ χριστιανός, ἂν μιμεῖται τὸν Ἐσταυρωμένο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀσκήσει βία. Ὅπως ὁ Χριστὸς εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ ἀλλὰ ὄχι ἐκ τοῦ κόσμου, ἔτσι ὁ χριστιανὸς καλεῖται νὰ εἶναι μέσα στὴ βία ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀσκεῖ ὁ ἴδιος βία. Βέβαια, ἓνας ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ

εἶναι ἀναμάρτητο καὶ ἐλεύθερο θῦμα, ὅπως ὁ Χριστὸς, καὶ γι' αὐτὸ ἡ μίμηση Χριστοῦ ἔχει τὰ ὅριά της. Καλεῖται, ὡστόσο, ὁ χριστιανὸς μέσα στὴν Ἱστορία νὰ σηκώνει ἐπάνω του τὴ βία πρὸς τὰ ἐξιλαστήρια θύματα, νὰ θυσιάζεται στὴ θέση τους, νὰ παίρνει τὴν ἐνοχὴ ποὺ ἡ ἐξουσιαστικὴ κοινότητα τοποθετεῖ μονόπλευρα πάνω τους καὶ νὰ τὴν κάνει δική του ἀποκαλύπτοντας ἔτσι τὸ ψεῦδος τῆς κοινότητος. Πρόκειται γιὰ μία στάση ἀκραῖα αὐτοθυσιαστικὴ στὴν προοπτικὴ ὅμως μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑπέρβασης τῆς θυσίας, ποὺ τίθεται στοὺς ἀντίποδες κάθε δικαίωσης ὑπὸ ὄρους τῆς βίας, ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο μέχρι τὸν Μάρξ. Σὲ μία παρόμοια πολιτικὴ θεολογία, ἡ βία δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ δικαιωθεῖ αὐριώρι, οὔτε καὶ τὴ στιγμὴ ποὺ λαμβάνει χώρα. Ἡ βία εἶναι πάντα ἡ ἔσχατη ἀποτυχία, ὅπως ὁ θάνατος εἶναι ὁ ἔσχατος ἐχθρός. Μπορεῖ ἴσως μόνο, σὲ περιπτώσεις ἀνάγκης νὰ ὑπερασπίσουμε τοὺς ἀδύναμους, νὰ κριθεῖ ὅτι μὲ τὴν αὐτοθυσία τοῦ ἓνα ἀνθρώπου ποὺ ἀναγκάστηκε ἐν τέλει νὰ ἐμπλακεῖ στὴ βία ἐγίνε ὁ ἴδιος ἐνοχος γιὰ νὰ μὴ γίνουν ἐνοχοὶ οἱ ἄλλοι, ρίσκαρε τὴ δική του σωτηρία γιὰ νὰ σωθοῦν οἱ ἄλλοι. Κάτι ὅμως ποὺ ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ δικαιώσει τὴ βία ἐξαρχῆς οὔτε καὶ νὰ τὴν καταστήσει δηθὲν «δικαίη».

Θὰ μπορούσαμε ἐξᾴλλου ἀπὸ τὸν Arnold Toynbee νὰ λάβουμε τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀγῶνα τῶν ἀνθρώπων πολιτισμῶν γιὰ «αἰθεροποίηση», ἢ, ὅπως θὰ λέγαμε σὲ ἓνα θεολογικὸ ἰδίωμα, γιὰ «μεταμόρφωση» καὶ «μεταστοιχείωση». Καὶ πάλι, τὸ σημαντικὸ τοῦ βιβλίου, εἶναι ὅτι δὲν μένει σὲ μία θεολογικὴ ὀρολογία, ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἀποβαίνει καὶ «ξύλινη», ἀλλὰ μελετᾷ ἐμπειρικῶς, ὅπως ἔκανε καὶ ὁ Ἄγγλος ἱστορικός, τὸ ὕλικὸ τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν. Καταδεικνύεται μὲ πληθώρα ἱστορικῶν παρα-

δειγμάτων από τη ρωμαϊκή και «βυζαντινή» εποχή, και όχι μόνο, λ.χ. τὸ πῶς ἡ Ἱστορία προχωρᾷ ἀπὸ δυναμικὲς μειονότητες, οἱ ὁποῖες στὴ συνέχεια μετατρέπονται σὲ θεσμισμένες κυρίαρχες μειονότητες χάνοντας τὴν ἀνατρεπτικότητα τους καὶ ὀδηγώντας σὲ ἀγκύλωση. Στὴ φάση αὐτὴ ὑπονομεύονται ἀπὸ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ προλεταριάτα ποὺ ὑποσκελίζουν διαλεκτικὰ τὲς κυρίαρχες καὶ ἄλλοτε προοδευτικὲς μειονότητες. Στὴν ἐποχὴ μας αὐτὸ τὸ ἐρώτημα πολιτικῆς φιλοσοφίας εἶναι καὶ πάλι ἐπίκαιρο, ἥτοι ποῖο εἶναι τὸ προλεταριάτο τῆς δικῆς μας ἐποχῆς, ἢ σὲ μία θεολογικὴ γλῶσσα, ποῖο εἶναι τὸ *λεῖμμα* τοῦ κόσμου, τὸ ὑπόλοιπο, τὸ ἀπομεινάρι τοῦ παραπαίοντος ἄλλοτε συστήματός του, ὅπως ἦταν κάποτε *λεῖμμα* ἢ ἴδια ἢ ἀρχέγονη Ἐκκλησία.

Ἀπὸ τὸν Paul Tillich, τέλος, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀντλήσουμε τὴ θεώρηση γιὰ τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ ὡς ἓνα θάρος τῆς ὑπαρξῆς, ἢ ὁποῖα ἀντιπαλεύει τὸ μὴ ὄν καὶ τὴν ἀπειλή του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐγκολπώνεται γιὰ νὰ τὴν αὐθυπερβεῖ ἐκ τῶν ἔνδον. Κακὸ σὲ αὐτὴν τὴν προοπτικὴ δὲν εἶναι τόσο τὸ ἴδιο τὸ μὴ ὄν, ὅσο ἡ ἐγκύστωση στὸ μὴ ὄν, τὸ σταμάτημα τοῦ δρόμου στὰ μισά, ὅταν δὲν ἀφηνόμαστε νὰ ἀνοιχθοῦμε στὴν ἐκπληκτικὴ ὄγδοη ἡμέρα τῆς δημιουργίας, ἀλλὰ θέλουμε νὰ βάλουμε ὄρια στὴν ἀπρόβλεπτη διαδρομὴ. Ὁ χριστιανὸς προσκαλεῖται, λοιπόν, νὰ μὴν προβεῖ σὲ μία μεταφυσικὴ αὐτοκτονία, ὅπως συμβαίνει ὅταν ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, ἀλλὰ καὶ ὅταν τὸ ἀρνεῖται ψευδαισθητικὰ χάριν φαντασιακῶν πληροτήτων. Καλεῖται νὰ ἀναλάβει μέσα στὴν ἕκτη ἡμέρα τῆς Ἱστορίας θαρραλέα τὴν πεπερασμένη του ὑπαρξῆ, αὐτὴ ποὺ περιγράφεται ἐν τέλει ἀπὸ τὴν ἑβδομὴ ἡμέρα τοῦ θανάτου καὶ τῆς σταύρωσης, γιὰ νὰ τὴν παραδώσει μὲ ἀνοικτότητα στὸ ἐπέ-

κεινα τῆς ὀγδόης, ὅπου ὁ Θεὸς κρίνει τὴν ἱστορικὴ συνδημιουργία τοῦ κόσμου ταυτόχρονα μὲ τὸ νὰ τὴν ἀληθεύει.

Διονύσιος Σκλήρης

MYRTO THEOCHAROUS, *Lexical dependence and intertextual allusion in the Septuagint of the Twelve Prophets: Studies in Hosea, Amos and Micah* (Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies, 570; The Hebrew Bible and its Versions, 7; New York: Bloomsbury T & T Clark, 2012 / pb edit. 2013), σελ. i-xvi + 292.

Μία πρωτότυπη ἐρμηνευτικὴ μελέτη γιὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη κυκλοφορήθηκε ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ βρετανικὸ ἐκδοτικὸ οἶκο T & T Clark, ποὺ ἐστιάζει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς στὴ λεξικολογικὴ ἐξάρτηση καὶ τοὺς διακειμενικοὺς ὑπαινιγμοὺς στὸ κείμενο τῶν Ἑβδομήκοντα γιὰ τὸ Δωδεκαπρόφητο. Πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς ἐλλογιμότατης Μυρτῶς Θεοχάρους, ποὺ ἐκπόνησε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Κέιμπριτζ. Ἡ συγγραφέας, μετὰ ἀπὸ μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὸ Κολέγιο Wheaton στὴν Ἰλινοὶ τῆς Ἀμερικῆς, συνέχισε τὴν ἔρευνά της ἐπὶ τρία ἔτη στὴν ἐρμηνεία τῆς ΠΔ καὶ τὴν ἑβραϊκὴ γλῶσσα στὸ βιβλικὸ κέντρο Tynedale House, καὶ ἔλαβε τὸ διδακτορικὸ τῆς δίπλωμα ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Κέιμπριτζ μὲ ἐπιβλέποντα τὸν καθηγητὴ τῆς ΠΔ, Robert Gordon. Ὡς λέκτορας στὸ Ἑλληνικὸ Βιβλικὸ Κολέγιο διδάσκει Ἀρχαία ἑβραϊκὴ γλῶσσα καὶ ἐρμηνεία Παλαιᾶς Διαθήκης.

Ὁ πολῦτιμος αὐτὸς ἐπιστημονικὸς καρπὸς ποὺ ἀνιχνεύει καὶ ἐξερευνᾷ τὲς διαφορὰς πτυχῆς τῆς διακειμενικότητας στὴ μετάφραση τῶν Ο΄, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὰ προφητικὰ βιβλία τῶν Ὡση, Ἀμὼς καὶ Μιχαία, ἔγινε εὐάρεστα ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὴ

διεθνή επιστημονική κοινότητα και στο χρόνο που μεσολάβησε από την κυκλοφορία της μελέτης είδαν το φῶς της δημοσιότητας ἤδη τέσσερις βιβλιοκρισίες (Reviews): W. Edward Glenny, *Journal of Hebrew Studies* 12 (2012): 780· William A. Ross, *Westminster Theological Journal* 75.2 (2013): 383-86· Cecile Dogniez, *Journal of Septuagint and Cognate Studies* 47 (2014): 143-45 [στή γαλλική]· και Kevin J. Cathcart, *Reviews in Religion and Theology* 21.1 (2014): 134-36. Κοινὸ σημεῖο πού ἀναδεικνύεται σὲ αὐτὲς εἶναι ἡ σπουδαιότητα τῆς παρούσας συνεισφορᾶς γιὰ ὅσους ἐργάζονται στὸ Δωδεκαπρόφητο (ἐφεξῆς ΔΠ), εἰδικὰ στοὺς Ἑβδομήκοντα, καὶ συγκεκριμένα στοὺς Ὡσηέ, Ἀμώς καὶ Μιχαῖα. Ἡ διερεύνηση τῆς συγγραφῆς στὶς λέξεις καὶ στοὺς στίχους, καθὼς καὶ τὰ παραδείγματα πού χρησιμοποιεῖ εἶναι πλούσια καὶ ἐμβριθής. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συμβάλλει στὴν κατανόηση τῆς γλωσσικῆς καὶ λογοτεχνικῆς ἰκανότητος τῶν μεταφραστῶν τοῦ ΔΠ, καθὼς καὶ τῶν μεθόδων ἐργασίας τους.

Προεισαγωγικὰ τῆς μελέτης ὑπάρχουν τὰ *Περιεχόμενα* (σσ. v-x), οἱ *Συντημήσεις* (xi-xiv) καὶ οἱ *Εὐχαριστίες* (xv-xvi). Τὰ ἀναλυτικὰ περιεχόμενα καὶ οἱ ἀρκετὲς συντομογραφίες προδιαθέτουν τὸν ἀναγνώστη ὅτι τὸ «ἐκκλησιαστικὸ κείμενο» τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας θὰ μελετηθεῖ μέσα στὸ ἀκαδημαϊκὸ πλαίσιο καὶ θὰ δοθεῖ ἡ δυνατότητα στὴ σ. νὰ ἐγκύψει στὸ κείμενο πολὺ βαθύτερα. Θέτει λοιπὸν τὸν στόχο γιὰ ἓνα ταξίδι στὶς Ἑβδομηκοντολογικὲς μέλετες, εὐχαριστώντας ὅλους ὅσοι τὴ στήριξαν ὑλικά καὶ τὴν ἐνίσχυσαν ἠθικά, κυρίως τοὺς διδασκάλους καὶ τὴν οἰκογένειά της, ὥστε νὰ φέρει σὲ πέρας τὸ ἔργο αὐτό.

Τὸ ἔργο διαρθρῶνεται σὲ πέντε κεφάλαια. Τὸ πρῶτο ἀποτελεῖ τὴν *Εἰσαγωγή* (σσ. 1-22), πού εἰσάγει τὸ θέμα τῆς διακειμενικότητας, συζητᾷ θέματα πού ἀφοροῦν στοὺς δώδεκα Προφῆτες καὶ μεταφραστές τους καὶ καταλήγει μὲ διάφορα μεθοδολογικὰ ζητήματα. Ἄν καὶ ἡ διακειμενικότητα ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴ J. Kristeva στὴ δεκαετία 1960, ἡ συγγραφέας ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ διακειμενικότητα στὶς βιβλικὲς σπουδές, ἡ ὁποία ὡς ὄρος ἐπιστεγάζει ὅλες τὶς δυνατὲς σχέσεις πού μποροῦν νὰ ὑφίστανται μεταξὺ τῶν κειμένων. Διακειμενικότητα καὶ μετάφραση, εἰδικότερα στοὺς Ο', διερώτημα γιὰ τὴν ἐπίδραση ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ἢ τὸ ἐβραϊκὸ κείμενο, ὁ μεταφραστὴς τοῦ ΔΠ, τὸ προϋπάρχον ὡς βάση κείμενο γιὰ τοὺς Ο', ἡ μεταφραστικὴ τεχνικὴ τους, οἱ ἀσυμφωνίες μεταξὺ Μασσοριτικοῦ κειμένου (ἐφεξῆς Μ) καὶ Ο', τὸ ἰουδαϊο-ελληνιστικὸ περιβάλλον, συνιστοῦν θέματα πού ἐξετάζονται στὴν παρούσα Εἰσαγωγή. Αὐτὴ ὀλοκληρῶνεται μὲ συμπερασματικὲς μεθοδολογικὲς παρατηρήσεις καὶ περίληψη τῶν κεφαλαίων πού θὰ ἀκολουθήσουν. Ἡ συγγραφέας θέτει τὸν σκοπὸ τῆς μελέτης της πού ἀποβλέπει νὰ καλύψει τὸ εὖρος τοῦ διακειμενικοῦ φάσματος, ἐξετάζοντας ὅλες τὶς ἐκφάνσεις - ἐπίδρασεις στοὺς Ο' τοῦ ΔΠ, πού διακτινώνονται ἀπὸ λεξικολογικὲς πηγὲς μέχρι διακειμενικοὺς ὑπαινιγμούς (σ. 20).

Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο τιτλοφορεῖται ὡς ἐξῆς: *Λεξικολογικὴ προέλευση: Χρησιμοποιήθηκε ἡ ἑλληνικὴ Πεντάτευχος ὡς λεξικὸ ἀπὸ τὸν ἑλληνα μεταφραστὴ τοῦ Δωδεκαπρόφητου;* (σσ. 23-66). Ἡ σ. ξεκινᾷ μὲ μιὰ εἰσαγωγή στὸ πρόβλημα καὶ τὴν ἱστορία του, κυρίως στὸν 20ὸ αἰῶνα μὲ χαρακτηριστικὸς εἰσηγητὴς τὸν βρετανὸ ἐβδομηκοντολόγο H. Thackeray καὶ μεταγενέστερα τὸν E. Τον. Σύμφωνα μὲ τὸν Τον ἡ ἑλληνικὴ Πεντάτευχος ἐπέδρασε ὡς πρὸς

τὸ λεξιλόγιο, χρησιμοποιήθηκε ὡς λεξικό, μὲ παραθέματα καὶ νύξεις, καὶ ἐπηρέασε ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τὴν ὀρολογία τῶν μετέπειτα μεταφράσεων σὲ ἐξηγητικὸ ἐπίπεδο. Πιὸ συγκεκριμένα οἱ λέξεις-ὄροι ποὺ ἐξετάζονται διαιροῦνται σὲ τέσσερις κατηγορίες: (α) νεολογισμοί, λ.χ. ἀνεμοφθορία, θυσιαστήριον, πρωτότοκος κ.ἄ.· (β) ἑλληνικὲς λέξεις μὲ δυναμικὸ νόημα, λ.χ. ἀνάθημα (-εμα), διαθήκη, κατάσχεσις κ.ἄ.· (γ) ἐτυμολογικό, λ.χ. ἐκλεκτός· καὶ (δ) προσφυεῖς ἑλληνικὲς ἰσοδυναμίες διαθέσιμες στὸ ἑλληνιστικὸ χῶρο, λ.χ. ἄδης, βιβλίον, παράδεισος κ.ἄ. Μετὰ τὴν ἐνδελεχῆ ἔρευνα ποικίλων ὄρων, στὸ μασσοριτικὸ κείμενο, στους Ο' καὶ στὴ διεθνῆ βιβλιογραφία, ἢ σ. ἀνιχνεύει τὴ λεξιλογικὴ προέλευση τῶν τριῶν προφητῶν στὸ ἑλληνιστικὸ περιβάλλον τους καὶ τίς προτεινόμενες θεωρίες τῆς ἐπιρροῆς τους ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Πεντάτευχο. Κι ἡ ἔρευνα αὐτὴ ὀφείλει νὰ συνεχιστεῖ μὲ τὴν ἐνσωμάτωσή τους σὲ μεταγενέστερες ἀναγνώσεις τοῦ ΔΠ ἀπὸ τὸν Ὁριγένη κι ἄλλους.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο ἀσχολεῖται μὲ *Καθιερωμένες μεταφράσεις* (σσ. 67-106). Πρόκειται γιὰ προϋπάρχουσες, γνωστὲς καὶ μορφοποιημένες ἐκφράσεις ποὺ ὡς μέρος τῆς μεταφραστικῆς ὀρολογίας χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Ἕλληνα μεταφραστή, κυρίως στὰ βιβλία Ὡση καὶ Μιχαῖα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀποκλίνει ἀπὸ τὸ προκείμενο ἑβραϊκὸ τοῦ κείμενο, καθὼς χρησιμοποιεῖ μιὰ ἑλληνικὴ ἔκφραση γνωστὴ ἀπὸ ἄλλα βιβλικά κείμενα. Ἄν καὶ ἀποτελεῖ παράθεμα ἀπὸ μιὰ ἀuthεντικὴ γνωστὴ πηγὴ, ὀνομάζεται «καθιερωμένη μετάφραση», καθὼς δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ μεταφραστὴς τὴ δανείστηκε ἀπευθείας ἀπὸ τὴν πραγματικὴ προέλευση. Τὸ ἐδάφια ποὺ διερευνῶνται ἐξαιρητικὰ εἶναι τὰ ἐξῆς: (α) Ὡσ 4:13 (διακει-

μενικά μὲ τὸ μασσοριτικὸ, τοὺς Ο', τὸν Ἰεζ 6:13 καὶ τὸ Δευτ 12:2)· (β) Ὡσ 5:11 (διακειμενικά καὶ μὲ τὸ ταργκούμ, κ.ἄ.)· καὶ (γ) Μιχ 1:6 καὶ 3:12 (διακειμενικά μὲ ἐξω-βιβλικὲς μαρτυρίες, δευτερο-Ἡσαΐα κ.ἄ.). Ἄφου ἐξετάσει ἢ σ. τίς διατυπωθεῖσες κάθε φορὰ προταθεῖσες τοποθετήσεις ἐρευνητῶν, ὅπως τῶν J. Ziegler, T. Muraoka, H. Wolff, A. Kaminka, J. Emerton, P. Ellingworth καὶ A. Majola, J. Dines κ.ἄ., προβαίνει σὲ πιθανὲς λύσεις καὶ συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ στὴν υἰοθέτηση τῶν ἐν λόγω μεταφράσεων ἀπὸ τοὺς Ο'. Στὶς περιπτώσεις τῶν καθιερωμένων ἐκφράσεων βλέπουμε ὅτι χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν μεταφραστή, ἀκόμη καὶ σὲ χωρία ὅπου τὸ μασσοριτικὸ δὲν ἀνταποκρίνεται.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο ἐξετάζει *Λειτουργικὲς συνδέσεις* (σσ. 107-95) καὶ τὴ χρήση ποὺ ὁ Ἕλληνας μεταφραστὴς προσδιορίζει στὸ ὑπάρχον σὲ αὐτὸν ἑβραϊκὸ κείμενο. Οἱ λέξεις-κλειδιά (catchwords/Stichwörter) λειτουργοῦν ἀνάλογα κατὰ τὸν τύπο τοῦ ὑπαινιγμοῦ μὲ σημαντικὲς λέξεις ὡς σύνδεσμοι ἀνάμεσα σὲ δύο ἢ περισσότερα κείμενα. Ἐδῶ σκοπεύει ἢ σ. νὰ ἐξετάσει κατὰ πόσο ὁ μεταφραστὴς τῶν Ο' ἐπέτρεψε κύριες σπουδαῖες λέξεις στὸ κείμενό του νὰ λειτουργήσουν ὡς λέξεις-κλειδιά. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐκτενέστερο κεφάλαιο τῆς παρούσας μελέτης, ποὺ ἐστιάζει σὲ ὅ,τι ἀποκαλεῖται «διακειμενικότητα τῆς Γραφῆς». Ὁ Ἕλληνας μεταφραστὴς μερικὲς φορὲς κατανοεῖ τὸ πηγαῖο κείμενο μὲ τὴ βοήθεια λέξεων ἢ φράσεων κλειδιῶν καὶ προβαίνει σὲ συνδέσεις βιβλικῶν κειμένων. Τὰ ἐδάφια ποὺ ἐξετάζονται εἶναι ἀφ' ἑνός μὲν τὰ Ἄμ 1:3· 1:11· 6:6 (καὶ 6:4), ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ προφανεῖς διακειμενικὲς συνδέσεις Ὡσ 4:9 (5:4 καὶ 7:2)· 12:4-5· Ἄμ 1:15 καὶ 4:2. Σὲ ὅλα αὐτὰ γίνεται συγκριτικὴ ἐξέταση ἑβραϊκοῦ

κειμένου με Ο', συσχέτιση με άλλα βιβλικά κείμενα, με αρχαίες ελληνικές μεταφράσεις όπως των Ἀκύλα, Συμμάχου και Θεοδοτίωνα, με τη συριακή Πεσίτα και τη λατινική Βουλγάτα, με αραμαϊκά και μεταγενέστερα έβραϊκά κείμενα, με ταργκουμικές εκδόσεις, με ιουδαίους ιστορικούς, με αρχαίους Έλληνες συγγραφείς (σε λίγες περιπτώσεις), με τὰ Ἐξαπλά του Ὁριγένη, χειρόγραφα του Κουμράν, κ.ά., χωρίς βέβαια να παραθεωρείται ἡ νεότερη καὶ σύγχρονη σχετική βιβλιογραφία, ὥστε στο τέλος να προταθούν δυνατές λύσεις, λ.χ. ἡ ἐπίδραση πού δέχθηκε ὁ μεταφραστής, ἡ διαφορετικότητα του προκειμένου έβραϊκοῦ κειμένου, ἡ (ένδεχόμενη) ἀπόφαση του μεταφραστή να ἀλλάξει τὸ κείμενο κ.ά.

Στὸ πέμπτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς μελέτης ἡ σ. ἐξετάζει *Μὴ λειτουργικές συνδέσεις* (σσ. 195-239), δηλ. περιπτώσεις στίς ὁποῖες ὁ μεταφραστής καταλαβαίνει τὸ κείμενο να ὑπαινίσσεται συγκεκριμένες βιβλικές ιστορίες, γεγονότα καὶ χαρακτήρες πού παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στὸν ἑλληνιστικὸ Ἰουδαϊσμό. Ἡ ἔρευνα ἐδῶ ἐπικεντρώνεται στὰ χωρία Ὡσ 6:9· Ἀμ 4:5· 5:24 καὶ 7:1. Οὐσιαστικά ὀνόματα, ρηματικοὶ τύποι καὶ κύρια ὀνόματα τίθενται σὲ ἐξονυχιστικὴ καὶ λεπτομερῆ λεξικολογικὴ ἔρευνα, πρωταρχικά στο οἰκεῖο βιβλικὸ κείμενο, στὴ συνέχεια στίς ποικίλες χρήσεις τους, διερευνώντας τὴν ἀποψη του μεταφραστή, τὸν ἐνδεχόμενο συμβολισμό κ.ά.

Ἡ μονογραφία ὀλοκληρώνεται με τὴν *Ἀνακεφαλαίωση καὶ Συμπεράσματα* (σσ. 240-44). Αὐτὴ, ὡς Ἐβδομηκοντολογικὴ μελέτη, ἐντάσσεται στο ἀυξανόμενο ενδιαφέρον σπουδῆς τῆς περιόδου του Δευτέρου Ναοῦ. Οἱ ἀναγνώσεις τῶν Ο' ἐντάσσονται στὴ διαδικασία γιὰ να καταλήξουμε στὴν «καθαρή» μορφή του έβραϊκοῦ κειμένου,

καθὼς γενικά υἰοθετεῖται ὅτι ἓνα διαφορετικὸ έβραϊκὸ κείμενο εἶχαν μπροστά τους οἱ Ο'. Ἡ σ. τονίζει καὶ πάλι τὴν ἀνάγκη τῆς διακειμενικῆς ἐξέτασης ὡς προσφορᾶς μιᾶς ἄλλης προσέγγισης τῶν Ο'. Καταλήγει ὅτι υἰφίσταται μιὰ διακειμενικὴ εὐρύτητα του μεταφραστή του ΔΠ, πού υἰοθετεῖ στο λεξιλόγιό του ἀπὸ προφορικὴ παράδοση, ὥστε να μὴ διαφαίνεται ἐξαρχῆς μιὰ ξεκάθαρη σύνδεση μεταξύ τῶν κειμένων. Ἀποκλειστικὴ ἐπιρροή καὶ ἐξάρτηση ἀπὸ συγκεκριμένα κείμενα δέν μπορεῖ να ἀποδειχθεῖ. Ὡστόσο, στο μεγαλύτερο καὶ σπουδαιότερο κεφάλαιο τῆς μελέτης ἀναδεικνύεται ἡ «διακειμενικότητα τῆς Γραφῆς», πού ταιριάζει με τὴ μορφή τῆς ραββινικῆς ἐξηγητικῆς Gezerah shavah. Πέραν τούτων, ἡ μονογραφία αὐτὴ καταλήγει καὶ σὲ δύο ἀκόμη οὐσιαστικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν μεταφραστή του ΔΠ, γιὰ τὸ προκειμένο έβραϊκὸ κείμενο καὶ τὴν προσέγγισή του. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὴ στάση πρὸς τὸ κείμενο του μεταφραστή, καὶ ἡ δευτέρη ἀφορᾶ στο διανοητικὸ του ἐπίπεδο, με χαρακτηριστικὰ τὴν εὐρεία γνώση του έβραϊκοῦ κειμένου καὶ τὴ συγγένεια με ἑρμηνευτικὲς προσεγγίσεις πού μαρτυροῦνται στὰ Κουμρανικά κείμενα.

Μετὰ τὰ συμπεράσματα θὰ ἀκολουθήσει ἓνα *Παράρτημα: Ἀριθμοὶ 24:7 καὶ ἡ Ἐξωβιβλικὴ παράδοση του Γῶγ* (σσ. 245-52). Ἡ προβληματικὴ ἀνάμεσα στὸν Ἀγάγ (μασοριτικὸ) ἢ του Γῶγ (Ο'), ὀδηγεῖ στο ζήτημα τῆς «μεσσιανοποίησης» ἢ μὴ ἀπὸ τοῦς Ο' του στίχου αὐτοῦ. Ἐδῶ ἐξετάζονται οἱ θέσεις κυρίως τῶν J. Lust, W. Horbury, S. Boe καὶ τὰ ἐξωβιβλικὰ σχετικά κείμενα τῶν Σιβυλικῶν χρησμών, τῶν Ἰωβηλαίων, του Κουμράν, του Ἰωσήπου καὶ τῶν Ταργουμ. Στο τέλος παραθέεται ἡ *Βιβλιογραφία* (σσ. 253-69), καὶ τὰ *Εὑρετήρια* (σσ. 270-92), ἀγιογραφικῶν καὶ ἐξωβι-

βλικῶν ἀναφορῶν, καθὼς καὶ συγγραφέων. Εἶναι ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ γεγονός ἢ καταπληκτικὴ καθ' ὕλην ἐνημέρωση τῆς σ. (πηγῶν καὶ βοηθημάτων). Ἐπιπλέον, ἡ κυρίως χρησιμοποιηθεῖσα βιβλιογραφία κινεῖται ἐντὸς διαστήματος πενταετίας ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης, ἐνῶ τὰ πλείστα ἐκδόθηκαν μετὰ τὸ 2000. Περιττὸ νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἐλλεῖπει σχετικῆς ἑλληνογλωσσῆς βιβλιογραφίας, αὐτὴ δὲν χρησιμοποιεῖται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τοῦ καθηγ. Β. Βέλλα στὸν Ἀμῶς.

Ὁλοκληρώνοντας τὴν παρουσίαση τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς ἐλλογιμότητος Μ. Θεοχάρους ἐπιθυμοῦμε νὰ τονίσουμε ὀρισμένα χαρακτηριστικά: Ἡ παρούσα μονογραφία ἐρευνᾷ συστηματικὰ καὶ διεξοδικὰ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ κεφαλαιώδη ζητήματα τοῦ κειμένου τῆς ΠΔ, τὴ λεξικολογικὴ ἐξάρτηση καὶ τοὺς διακειμενικοὺς ὑπαινιγμοὺς στὸ κείμενο τῶν Ἑβδομήκοντα γιὰ τὸ ΔΠ. Ἡ συνεξέταξη χωρίων ἀπὸ τὰ προφητικὰ βιβλία τῶν Ὡσηέ, Ἀμῶς καὶ Μιχαῖα ἐντάσσεται στὴ σύγχρονη προβληματικὴ, ποὺ ὀρισμένοι ἐρευνητὲς προσθέτουν καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Ζαχαρία. Οἱ τελικὲς παρατηρήσεις (σσ. 242-44) βοηθοῦν τὰ μέγιστα πρὸς τὴν προοπτικὴ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ΔΠ καὶ τὴν ἐπίλυση τοῦ ἐν λόγῳ ἀκανθώδους ζητήματος (ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἴδιο ἔτος [2012] κυκλοφόρησε τὸ συλλογικὸ ἔργο τῶν R. Albertz, J. Nogalski, J. Wöhrle (eds), *Perspectives on the Formation of the Book of the Twelve*). Κι ἐνῶ γιὰ τὴ διακειμενικότητα στὸ ἑβραϊκὸ κείμενο ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἀρκετοί, στοὺς Ἑβδομήκοντα ὅμως ὑπάρχουν εὐάριθμες μελέτες, τίς ὁποῖες καὶ ἀναφέρει. Ἀκόμη, μέσα ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν συγκεκριμένων περιπτώσεων ἀπὸ τὰ βιβλία Ὡσηέ, Ἀμῶς καὶ Μιχαῖα ἀναδεικνύονται οἱ ἐξαιρετικὲς ἐπιστημονικὲς ἱκανότητες τῆς σ., ἡ ὁποία κί-

νεῖται μὲ ἀσυνήθιστη ἄνεση στὰ βιβλικὰ κείμενα καὶ στὶς ἐξωβιβλικὰς πηγές. Μελετώντας κάποιος τὴ διατριβὴ αὐτὴ ἀφουγκράζεται τὴν ἐνσυνείδητη ἀγάπη τῆς σ. γιὰ τὴν ΠΔ καὶ τίς δύο μορφές τοῦ κειμένου, μασοριτικοῦ καὶ Ο΄. Αὐτὴ ἡ ἀγάπη τῆς τὴν ὀδηγεῖ νὰ διατυπώνει καὶ νὰ συζητᾷ ἐπιστημονικὰ ἀνοιχτὰ ἐρωτήματα· νὰ διερωτᾶται πολλὰς φορὲς ἂν βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἐπιδέξιο χειρισμὸ τοῦ μεταφραστῆ (Ο΄) ἢ σὲ λανθασμένη ἀνάγνωση· ἂν ὁ μεταφραστής προσφέρει μιὰ ἰδιωματικὴ μετάφραση κ.τ.δ. Ὡστόσο, πάντοτε διαφαίνεται ἡ σαφὴς καὶ ἐναργὴς διατύπωση, ὁ κριτικὸς στοχασμὸς καὶ ἡ ἀναγκαῖα προσεκτικότητα τῆς συλλογιστικῆς, ὥστε σὲ περιπτώσεις φαίνεται νὰ διατυπώνονται σοβαροὶ λόγοι νὰ ὑποστηριχθεῖ μιὰ ἐρμηνευτικὴ κατεύθυνση, ἂν καὶ αὐτὴ μὲ βεβαιότητα δὲν εἶναι δυνατὴ.

Ἀναντίλεκτα πρόκειται γιὰ μιὰ λαμπρὴ καὶ σημαντικώτατη συνεισφορὰ τῆς φερέλπιδος Μ. Θεοχάρους στὴ μελέτη τοῦ μασοριτικοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου τῆς ΠΔ καὶ στὶς Ἑβδομηκοντολογικὲς σπουδές. Ἀξίζουν ἐγκάρδια συγχαρητήρια γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐπίμοχθου ἐρευνητικοῦ κόπου τῆς, καθὼς ἡ σπουδαιότητα τῆς μονογραφίας τῆς εἶναι προφανέστατη, ἰδίως γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐρμηνευτικὴ (πρβλ. Π.Ν. Σιμωνᾶ, *Ἑρμηνευτικὴ ἐρευνα εἰς τὸ κείμενον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχαίων ἐλληνικῶν μεταφράσεων*, Ἀθήναι: Ἀνάτ. περ. Θεολογίας, 1999· καὶ τίς πρόσφατες γλωσσολογικὲς καὶ θεολογικο-ερμηνευτικὲς μελέτες στὴν ΚΔ τῆς καθηγ. Κ. Παπαδημητρίου). Μαζὶ μὲ τὴν ὀφειλετικὴ εὐγνωμοσύνη μας, τῆς εὐχόμεσθε καλὴ περαιτέρω συνέχιση «μετὰ πολλῆς φιλοπονίας» τοῦ ὄραίου καὶ μεγάλου αὐτοῦ ἐπιστημονικοῦ δρόμου τῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης.

π. Κωνσταντῖνος Παπαθανασίου